

У ОВОМ БРОЈУ

● Актуелно

Зоран Малешкић
ПОЛИТИКА КУЛТУРЕ КАО ИМПЕРАТИВ

Дарко Танасковић
ХОРИЗОНТИ СРПСКЕ ИСЛАМОЛОГИЈЕ

Растислав Поповић
СРБИ У СЛОВАЧКОЈ

● Истраживања

Маја Ђорђевић
ГРЧКО ГРОБЉЕ У СЕЛУ ХРТА

Драгиша Милосављевић
ЗАОСТАВШТИНА МОНАХА ТЕОДОСИЈА ИЗ РУЈНА

Зорица Златић Ивковић
СКРИВНИЦЕ

Боса Росић
ЗНАМЕНИТЕ ЖЕНЕ БЕЗ СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА

Светлана Ђалдовић
ЗАШТИТНА МОЋ БИЉАКА

Зоран Малешкић
БРОЈ УЧЕНИКА У СТАЛНОМ ОПАДАЊУ

Вујица Бојовић
ПРИБЛИЖИТИ ТМУШУ ЗАВИЧАЈУ

Бошко Копуновић
ПОП МИЛУН ДИЛПАРА ИЗ БУКОВИКА

Зоран Морачанин
МОРАЧКИ КНЕЗ РАДУЛЕ ИВАНОВ РАДОВИЋ

Миле Вуловић
ЦАРИЦА МИЛИЦА, РОДА СЛАВНА И СВЕТЛА

Емилијан Протић
ВЛАДИКА ЈАЊА ИЗ МИЛАНЦЕ

Зоран Г. Јеремић
ОБИЧАЈИ О СКЛАПАЊУ БРАКА

Салих Селимовић
МОБЕ НА ПОДРУЧИЈУ КЛАДНИЦЕ

Бошко Станић
ЉУБАВ ЈЕ МАЈКА СВИХ ВРЛИНА

Раденко Дивац
ПРИЈЕПОЉСКА ГИМНАЗИЈА 1913-2009

Драган Кувелић
ВАСПИТАЊЕ ЗА ДЕМОКРАТИЈУ

Зоран Шапоњић
ПОШТАР РАДОЈЕ И ВУКОВИ ЈЕДИНИ ГОСТИ

● Нове књиге

Јово Љуштановић
ДРАМА ГРАНИЦЕ

Драгутин Масловарић
ТРАГОМ УГРИНКЕ

● Приче и песме савиндана

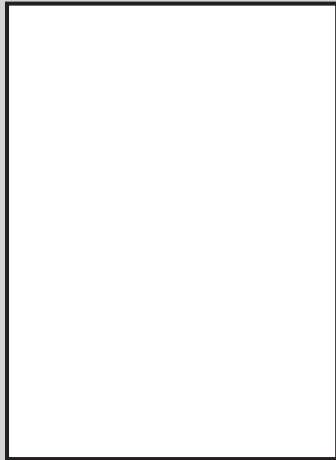
Добрило Аранитовић
БОЖУР

Мирко Иконић
ПЕТОКРАКА У МРАКУ

Славољуб Васојевић
БИБЛИОТЕКА У АЉИНОВИЋУ

Гордана Боранијашевић
ПИСМО СВЕТОМ САВИ

Његош М. Несторовић
И ТО НУДЕ

Издаје

**Милешевски културни клуб
„СВЕТИ САВА“**

Пријепоље

e-mail: zomalesic@nadlanu.com

www.savimdan.org.rs

тел: 033/713-280

Излази сваког Савиндана

**Председник Главног
одбора Клуба
Зоран Малешевић**

РЕДАКЦИЈА

Милева Малешевић
главна и одговорна уредница,

Милован Митровић
Љубомир Шуљагић,
Мирјана Тешевић,
Зоран Шапоњић

ФОТОГРАФИЈЕ

Зоран Павловић

ЛИКОВНО РЕШЕЊЕ ЗАГЛАВЉА:

Веселин Нишавић

НАСЛОВНА СТРАНА:

Урош Нишавић, ђакон

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:

ШТАМПА:

„Графичар“

Севојно, Горјани бб

тел: 031/515-500

Двадесет година МКК „Свети Сава“

ПОЛИТИКА КУЛТУРЕ КАО ИМПЕРАТИВ

Пре две деценије, 25. јануара 1991. године, обелодањена је у листу „Полимље“ иницијатива групе јавних посленика о формирању друштва које би неговало и развијало духовну и материјалну културу Срба на подручју старе Рашке, истраживало и оживљавало заборављену или укинуту народну традицију, окупљајући на том послу интелектуалне снаге и јавне и културне прегаоце. У истом броју „Полимља“ изашао је подлистак посвећен Светом Сави. Просветни савет Србије препоручио је школама да се „достојно оживи сећање на дело и личност првог српског просветитеља“. После скоро пола века изгнанстава: „Премудар и благ и помирител и вичан праштању, поново дође Свети Сава међу неке Србе склоне забору и штовању туђих светаца“. Будући да су мошти Светог Саве 360 година лежале у манастиру Милешева, одакле су однете и спаљене на Врачару, то су се Милешевци осетили најпозванијим да кроз једно нестраначко удружење „свестрано упознају светосавско духовно наслеђе и нашу ембрионалну културну баштину“.

Оснивачка скупштина, у препуној Великој сали Дома револуције, одржана је 15. јуна 1991. године. Прочитани су поздравни телеграми Добрице Ћосића, Матије Бећковића и Брана Црнчевића, а присутним се обратио митрополит Црногорско-приморски, господин Амфилохије Радовић. „Обнављање живе воде у старим изворима је још један доказ да су узалуд спаљивани и Милешева и Свети Сава – и да нам изван културе нема живота ни опстанка међу људима и народима“ написао је Матија у поздравном телеграму, а у принципима новоформираног Клуба зацртано је да ће он следити културну традицију рођену почетком века, тачније 1904. године када је формирано прво „православно црквено певачко друштво Свети Сава“. У програму, усвојеном на скупштини, истиче се да се рад Клуба темељи на културној традицији српског народа, али и на принципима модерне просвећености и захтевима савремене цивилизације, грађанске одговорности и етике рада, на прихватању богатства у различитостима, праву на слободно мишљење и креативно стварање.

Прве године деловања Клуба поклапају се са временом растакања Титове Југославије, рагова на простору некад нам заједничке државе, захукталог настајања вишестраначког система и протичу у атмосфери хиперинфлације

и оскудице. Клуб храбри, подстиче и организује конкретне акције које ће задовољити културне потребе и допринети националној и духовној обнови српског народа, а у светосавском духу мирена и толеранције са свима који живе са нама. У том правцу проучава се и афирмише активност некадашњег црквено-пјевачког друштва из 1904. године, учествује у обиљежавању 80-годишњице ослобођења милешевског краја и Старе Србије од петстогодишње турске владавине, организују се трибине, промоције књига, изложбе слика...

После објављивања неколико подлистака у „Полимљу“ Клуб организује издавање сопственог гласила, годишњака – „Савиндан“. Почев од петог броја, он добија нову концепцију, излази са проширеним бројем страна и добија корице у колору. „Савиндан“ постаје огледало Клуба и својим садржајем обухвата све важније активности на плану духовне и материјалне обнове, обележавања значајних јубилеја и преломних збивања између два Савиндана. Ту су радови универзитетских професора, научника – истраживача, истраживача у локалним музејима све до пасионираних, често врло вредних и даровитих истраживача ближе и даље прошлости старе Рашке и шире. С друге стране су прилози поетског и прозног садржаја, надахнуте новинарске репортаже, прикази књига, илустрације, цртежи, фотографије, Савиндан за децу, писма читалаца и др.

Са новом концепцијом „Савиндана“ уобичајило се да се уз Савиндан врши промоција новог броја што је истовремено била прилика за сумирање целокупне активности Клуба. Промоције су се стално одржавале у Пријеполу, а често и у другим градовима старе Рашке и Београду. На њима је „Савиндан“ побрао низ ласкавих оцена од оне, Матије Бећковића, са промоције у Београду: „Ово је данас, верујемо, једина публикација у Србији која се као новина после излажења и читања не баца и не загура, већ се пажљиво чува и студиозно ишчитава преко целе године...“, до оне, Рајка Петрова Нога, који је по добијању и читању низа прилога из „Савиндана“ рекао на промоцији у Београду: „наша унутрашњост, или, како овде воле да кажу, провинција, и боље и дубље и озбиљније и чита и духовно живи него такозвана метропола“.

У две деценије постојања Клуба деловале су битне измене околности у којима он делује. НАТО агресија, окупација Ко-

сова и Метохије, стварање нове албанске парадржаве, одвајање Црне Горе, нови захтеви за политичком аутономијом такозваног Санџака, економска криза... Извршене су демократске промене у друштву, држава се јасно определила за европску будућност, с циљем што бржег уласка у Европску унију, али су остала недовршена питања Космета, Хага, регионализације, децентрализације... У тим новим околностима нужно је било редефинисати, не основна програмска начела Клуба, јер она су, углавном, добро конципирана, већ практично деловање прилагодити новим условима и захтевима. Како један сарадник „Савиндана“ написао: „Изгубиће привлачност гуслање о славној прошлости, кукање на комунистичку и светску заверу, на српску неслогу... Традицију као културно и духовно наслеђе треба неговати, али не може се враћати традиционализму и некаквом светосавском фундаментализму, јер из тога, у ствари, избија национална фрустрираност и комплекс инфериорности. Предстоји нам окретање будућности, отварање према свету и такмичење са светом, уграђивање традиције у нове вредности“. Кратко и језгровито!

Рационално деловање у култури поставило се као императив, а избегавање било каквог странчарења као неопходан услов аутономности те самим тим отварања могућности да се ради на реализацији заједничких циљева са свим оним субјектима слично позиционираним у култури, Цркви, државној и локалној управи, НВО сектору, бизнис сектору и др.

У том смислу, са различитим субјектима или самостално, релизовано је у протеклих 10-ак година више пројеката као што су: научни скуп „Светосавска духовност и модерни српски идентитет“ (са Друштвом „Свети Сава“ из Београда), снимање документарно-туристичких филмова „Светибор“ и „На светим водама Лима“, научни скуп „Први српски устанак и Рашка област“ са издавањем зборника радова, издавање књиге академика Владимира Стојанчевића „Из историјске прошлости старе Рашке“, Ревитализација Тичјег Поља – пројекат очувања народног градитељства (са Републичким заводом за заштиту споменика културе из Београда), снимање филмова о амбијенталним целинама (са „Друидом“ из Новог Сада и МАГ-ом из Лазаревца), ТВ емисија о културној баштини (са ТВ Форум-ом), издавање књиге Григорија Божовића „Граничарска коб“, фото из-

ложбе „Високо горе“ (са студијом „Луминис“ у Манаковој кући у Београду), низ промоција књига, изложбе и друго.

Централна активност Клуба је и даље припрема и издавање „Савиндана“. Почев од 11. броја извршено је редизајнирање ревије, а у погледу садржаја акценат је бачен на прилоге специјално припремљене за „Савиндан“ тако да се неки од њих цитирају у научним чланцима или објављују у дневној штампи и периодици. Уведен је и тематски део, а два пута су публиковани специјални додаци (поводом 200 година од Првог српског устанка, и 130 година Бабинске буне).

Клуб највећу захвалност дугује сарадницима ревије „Савиндан“ од којих неки, безмало, две деценије пишу за њу. Можемо, с поносом, рећи да број сарадника, захваљујући којима ревија излази, никад није био већи. Он се стално проширује новим и, што је најважније, млађим сарадницима. Тако мисија, започета пре две деценије, има перспективу. Оно што представља тамнију страну целе приче су читаоци. Тираж ревије је скоро преполовљен и општепознато је да је све више писаца, а све мање читалаца. Стога је Клуб одлучио да своје активности, као и ревију, што више промовише у електронском издању. Постављен је сајт Клуба и формира се база података за „културно наслеђе“ са подменијима: манастири, цркве, градине, некрополе, ризнице... Подаци треба да обухвате подручје старе Рашке са прецизном убикацијом преко Google Earth. Ово је вишегодишњи посао и у креирању и ажурирању података требаће помоћ како старих тако и нових сарадника, којима овај вид сарадње више одговара.

У наредном периоду највише рада треба на повезивању са слично прифиллисаним удружењима као и појединцима у градовима из окружења, нарочито са оним из Црне Горе и Републике Српске. Један народ није велики територијом (она се тешко стиче, а лако губи) ако је није прожео културом. Политика културе остаје трајно усмерење у активностима Клуба и она мора да буде заступљена на овим просторима где је изразито преплитање историјског и актуелног, где се прожимају прошлост и садашњост и где се, нарочито у задње време, свесно и прорачунато подстичу пристрасности и утиру путеви инструментализовању историје у дневнополитичке сврхе.

Конкретна активност којом ће се Клуб највише бавити у наредне две године је достојно обележавање стогодишњице ослобођења од вишевековног отоманског завојевача. Одлука о томе донета је на управним телима Клуба, а до краја марта биће договорена са другим, заинтересованим, институцијама.

Зоран Малешић,
йредседник УО МКК „Свети Сава“

ХОРИЗОНТИ СРПСКЕ ИСЛАМОЛОГИЈЕ

Од почетка осамдесетих година прошлог века, а нарочито интензивно током последњих двеју деценија, друштвена и политичка збивања на бившем југословенском простору у разним областима јавног живота снажно су актуализовала комплекс исламске и муслиманске проблематике. Начини на које се претежно у медијима и публицистици, као и у свезналачкој, тзв. „експертској“ (боље рећи естрадној) и у стручној литератури прилазило објашњавању тема повезаних с исламом изнели су на видело сву исламолошку недостатност и оскудност сазнајног и аналитичког потенцијала наше академске и шире интелектуалне средине. Непостојање чвршће традиције озбиљног научног бављења исламом допринело је попуштању свих рационалних и моралних брана пред налетом понајвише идеолошки и политички мотивисане тенденциозности и произвољности у тумачењу појава у којима је ислам био средишњи или само један од релевантних чинилаца. Томе се не треба чудити, јер се под притиском моћне пропаганде и медијског рата иста манипулативна склоност манифестовала и у европским и светским срединама које нису лишене солидне исламолошке традиције. Ипак, неодољиво се наметнуло питање зашто такве традиције у нас готово да и нема. У чему је, заправо, ствар?

Премда је разним аспектима ислама, а првенствено оним историјским и културно-цивилизацијским, у нашој науци, и као југословенској и као српској, одавно посвећивана одређена пажња, укључивање исламских тема и садржаја било је по правилу у функцији изучавања и објашњавања предмета и појава који су магично припадали другим научним дисциплинама (нпр. науци о књижевности, науци о језику, историографији, етнографији и етнологији, историји уметности, социологији...). Ислам је сам по себи у религијолошком смислу ретко био предмет истраживања, тако да се исламологија није афирмисала ни као научна грана ни као академска дисциплина. Не постоји ниједна универзитетска установа ни научни институт у којима би неко заинтересован за ислам могао о њему систематски стицати потребна знања или га продубљеније изучавати. Корисна исламолошка сазнања нуде програми социологије и политикологије религије на неким нашим факултетима, па чак и поједини курсеви у оквиру филолошких студија оријенталистике, као и у теолошким ку-

рикулумима, али она су ту сегмент сложених и интердисциплинарних студија другачије осмишљености и циља, тако да исламски феномен осветљавају само фрагментарно.

Југословенска оријенталистика, која је достојанство универзитетске дисциплине почела стицати двадесетих година прошлог века (на Београдском универзитету је институционално уведена 1926. године), заснована је по моделу традиционалне европске оријенталне филологије која је подразумевала изучавање језика, књижевности и култура трију, условно речено, цивилизацијски средишњих муслиманских народа, Арапа, Персијанаца и Турака. С обзиром на то, она је у непобитно била и *исламолошка* филологија, што је природно условило да се у њеном склопу немали простор посвећује и исламу, као основи духовности и система вредности на којима почива укупна муслиманска култура. Али, без обзира на то што се оријентална филологија, односно оријенталистика у ширем смислу, повремено приближавала исламологији, па и залазила у њен домен, она је ипак увек остајала филологија, по дефиницији интердисциплинарна, али усредсређена, ако је то дозвољено рећи, на реч као језгро и гравитационо словесности, а не на Реч као Логос. Било је појединаца који су, поникли из филолошког хумуса, настојали да и посвећеније и трајније искораче према исламологији, и то не само примењеној, али се такви примери и њихов učinак не могу сматрати довољним да би се говорило о дисциплинарном заснивању исламологије, раније у југословенским, а данас у српским оквирима.

Констатације које се односе на оријенталну филологију/оријенталистику вреде, чак и у већој мери, за социологију и политикологију, науке у чијем крилу је такође испољена склоност да се исламу приступи и из исламолошког угла, самосталније, а не само у функцији долажења до социолошки и политиколошки релевантних сазнања. Ма колико резултати таквих настојања могли бити озбиљни и корисни, њихов домашај по правилу озбиљно ограничава фактор непознавања најзначајнијих језика исламског света, а на првом месту арапског, што је недостатак који се у исламологији из више разлога ничим не може надоместити.

Изучавање ислама као главног предмета било је, а и данас је заступљено на исламским богословским факултетима и у другим васпитно-образовним и културним заводима Исламске заједнице. С обзиром на теолошки карактер приступа,

у чијем је темељу вера, а не рационално трагање за истином, чак и кад остварује резултате достојне сваког поштовања, овакво проучавање ислама начелно се не може сматрати исламологијом у научном смислу.

Исламологија, дакле, као организована научна и универзитетска дисциплина у Србији не постоји. Зашто?

Разлога има више и сви су они узајамно на неки начин повезани и у збиру одражавају сплет историјских, друштвених, политичких и културних околности које су одређивале „дух времена“ и интелектуалну климу непогодну за заснивање и развој исламологије. Како је Србија током разматраног периода, сем током Другог светског рата, седам деценија континуирано била у саставу Југославије, разматрање разлога непостојања савремене српске исламологије неминовно је постављено у координате заједничког, али никако и сасвим хомогеног југословенског државног, политичког и културног простора. Без претензија да се једним огледом целовито предочи, анализира и објасни комплексна проблематика непостојања исламологије у Југославији/Србији, на наредним страницама биће, у виду донекле разрађених теза, изнета нека запажања која би можда могла бити од методолошке користи за усмеравање продубљених истраживачких и херменеутичких захвата у овај сегмент „науке о науци“, односно историје идеја и институција којима је уобичаена стварност данашње Србије. Разматрања за какво смо се овде определили нема, наравно, само историографску намеру, да објасни путеве и страпутице којима се кретала једна област науке у прошлости, мада је већ и то само по себи вредно труда. Верујем да је објективно утврђивање разлога због којих у Југославији/Србији, упркос многим компаративним предностима (дугим историјским везама с муслиманским народима, оријенталној компоненти у нашем културном идентитету, постојању бројне муслиманске популације на овим просторима, привилегованим односима с муслиманским државама током дужег периода после Другог светског рата...), није створена југословенска/српска исламолошка традиција, па и школа, преваходно битно ради реалистичног сагледавања могућности да се у Србији с таквом иницијативом озбиљно крене. Могу ли се превaziћи разлози који су досад спречавали да се исламу научно растерећено приђе, као било којем другом предмету изучавања? Постоје ли уопште још увек ти исти разлози или су у самосталној Србији отклоњени? Ако нису отклоњени, шта чинити да се отклоне и даље не репродукују? Надам се да тезе које ћу изнети, уза сву своју не-

потпуност и недореченост, могу бити од бар мале помоћи у трагању за одговорима на ова и слична питања. Нешто, међутим, није упитно, а то је да нам је исламологија из више јаких разлога потребна и да ће то и убудуће бити.

*

Мишљења сам да разлоге за непостојање исламологије као засебне научне дисциплине у постјугословенској Србији треба тражити у деловању следећих чинилаца:

1. Анализом стања друштвених наука у балканским земљама долази се до закључка да непостојање развијеније исламолошке традиције није карактеристично само за Србију, већ и за Грчку, Бугарску и Румунију. Логичном се чини претпоставка да је незаинтересованости, па и одбојности према проучавању ислама, уз друге чиниоце, о којима ће још бити речи, допринело и то што су се балкански народи сразмерно скоро, тек почетком XX века ослободили вишевековне османске власти. Ово се, уз Србију, посебно односи на Грчку и Бугарску. Занимљиво је да су прве генерације ослободилаца Турке војно и политички доживљавали као непријатеље, али су им у културном смислу објективно били блиски, за разлику од Европе којој се цивилизацијски тежило. Неоптерећен однос Вука Караџића према турцизму, поштеђеним његовог програмског чишћења народног језика од позајмљеница, парадигматичан је израз тог расположења. Скерлић је истицао да је Исток веома брзо постао инспирација нашим романтичарима, што у њиховом случају није било само одраз угледања на оријентализам западних књижевних узора. Његош је правио разлику између потурица, Турака и ислама, држећи ислам у већем уважању, као једну од светских религија, на шта је проициљиво указао владика Николај Велимировић. Касније је целокупан процес модернизације балканских држава неминовно поистовећен с њиховом европеизацијом која је, како се сматрало, обавезивала на радикалну „деосманизацију“, односно раскидање с оријенталном компонентом културног идентитета. То је *ipso facto* значило и дебалканизацију, јер оно што је у европским очима Балкан чинило непотпуно и дефектно европским, а за неке и сасвим несевропским и ваневропским, била је управо та оријентална димензија његове културе. За исламологију у таквим околностима није било баш много простора. Инерција својеврсне спреге схватљивог емоционалног отпора према подсећању на османско доба и задатог европоцентризма без реалног покрића показала се снажном и дуготрајном, чак и међу врхунским ин-

телектуалцима. Фехим Бајрактаревић, пионир наше научне оријенталистике, муслиман који је прошао најбољу школу европске оријенталне филологије, никада није без резерве прихваћен у београдској академској средини, јер је универзитетску оријенталистику замислио и засновао као самосталну дисциплину, не пристајући да је практикује искључиво као помоћну историјску науку. Шта би тек било да је покушао да афирмише исламологију? Током дуге каријере, овај врсни научник је с много устежања одржао само једно предавање о исламу на Коларчевом народном универзитету и никад га није објавио. Оснивање међудодељењског Одбора за оријенталистику у САНУ, за које се нарочито усрдно залагао академик Радован Самарџић, остало је на ефемерном покушају. Уосталом и међуратни Одбор за оријенталну грађу није био боље среће. Узалудна су била указивања мудрог Георгија Строгорског, да се у Србији, на Београдском универзитету, мора организовано неговати османистика, с бар исто онолико посвећености колико и византологија. До размишљања о исламологији никад се заправо није ни стигло. Подозрење и отпоре изазивала је свака иницијатива да се у живот уведу научне дисциплине чији је предмет проучавања органски имао мање или више везе с исламом. Видећемо касније да за озбиљну исламологију није било боље ни у оним југословенским (муслиманским) срединама у којима су одређене научне области фаворизоване баш зато што су имале неке везе с исламом, јер су мотиви и у овом настојању били ваннаучни.

2. На констатовану, историјски условљену несклоност исламолошким темама у периоду до Другог светског рата, надовезала се начелна идеолошка одбојност према изучавању религије у раздобљу југословенског комунизма/социјализма, дакле све до пред сам крај XX века. Премда у овом погледу ситуација није била потпуно уједначена у свим временима и у свим конфесионалним и социо-културним срединама бивше Југославије, научно изучавање и објашњавање религијских феномена било је идеолошки уоквирено и омеђено постулатима „научног атеизма“, у чему однос према исламу није представљао изузетак. Крећући се претежно социолошким и културолошким, а донекле и филозофским тереном, поједини теоретичари успевали су размакну границе задатог приступа религији и дају значајне прилоге њеном шире и аутономније засновању промишљању, али такви продори нису били довољни за дисциплинарно заснивање религиологије, а у том склопу и исламологије. За званично антиеистичко једноумље, чији ехо

joш увек није потпуно ишчилио, свако наглашеније занимање за религијске теме и за духовне вредности било је само по себи сумњиво. Уврежио се рефлекс репресивне предostroжности, која је проучавање религије, па чак и пуко информисање о појавама с религијском конотацијом, доживљавала као потајну намеру пропагирања неподобног предмета проучавања или обавештавања. Тако је, рецимо, уз некаква немушта образложења осамдесетих година одбачен разложен предлог да се у оквиру веома корисне образовне библиотеке београдског Завода за издавање уџбеника „Портрет дела“, поред осталих, монографски обраде *Библија* и *Куран*, књиге без чијег познавања није могуће разумети највише домете хришћанске и исламске цивилизације. Нећемо, ваљда, међу школском и студентском омладином пропагирати религију, саблажњавали су се по партијским кулоарима тадашњи идеолошки цензори и душебрижници, иако тај суштински разлог противљења једној вишеструко оправданој иницијативи никада није јавно саопштен. Како се бавити исламологијом, ако је непрепоручљиво и заорно упознати се с *Кураном*? Реду сличних показатеља одређеног стања духа припада, рецимо, и рационално тешко објашњива чињеница да се капитална студија француског исламолога српског порекла Александра Поповића *L'islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane* (Berlin, 1986), посвећена исламу на Балкану у постосманском периоду, никада није појавила у преводу на ауторов матерњи језик, иако је на своме већ одавно могу прочитати заинтересовани од Турске до Јапана. Срећом, било је страних аутора и књига боље среће, тако да се превођењем извесног броја значајних исламолошких радова током последњих двеју деценија прошлог столећа ипак успоставила каква-таква полазна сазнајна база за упознавање с исламом у Југославији/Србији.

3. Премда на први поглед може изгледати парадоксално, једна од битних и готово све време несмањено актуалних препрека афирмисању научне исламологије у Југославији/Србији било је само постојање живих и сразмерно бројних муслиманских заједница на овом тлу и после повлачења Османлија. Логично би, наиме, било очекивати да ће саживот немуслимана с муслиманима и непосредан додир с исламом у различитим његовим манифестацијама, као својеврсна компаративна предност, допринети да се у објективно мултикултурној средини створе услови за настајање нарочито квалитетних исламолошких доприноса, релевантних и у светским научним размерима. До тога, међутим, ипак није дошло,

иако је у једном тренутку, почетком седамдесетих година минулог века, могло изгледати да се рађа препознатљива „југословенска оријенталистика“, а на њеним маргинама и обећавајући простор за развој исламологије. Непремостивом се, нажалост, показала све израженија тенденција идеологизације свих питања везаних за ислам у националном кључу, што је онда неумитно водило њиховом политизовању и, следствено, сужавању, све до укидања, могућности да се о њима непристрасно и научно просуђује. Уз извесно поједностављивање, може се рећи да су ислам и све што се с њим непосредно и посредно повезивало, за припаднике југословенских муслиманских заједница и за њихову репрезентативну интелектуалну елиту из разумљивих разлога увек били нешто више и важније од начелно неутралног предмета научног изучавања. Изузетак су донекле представљали једино изразито југословенски оријентисани и секуларно образовани муслимани у периоду до Другог светског рата, као и такав слој муслиманске комунистичке интелигенције у послератном периоду, такође југословенски, па и интернационалистички одређен.

С обзиром на то да становништво Југославије није било етнички и верски хомогено, као и да су се национална разграничења унутар средишње масе словенске популације заједничког језика од одређеног тренутка почела обавезујуће поклапати с линијама верских подела, развили су се и различити погледи на готово све кључне компоненте историјског и савременог културног и политичког идентитета трију народа, Срба, Хрвата и Муслимана/Бошњака. Како је припадност религијској и културној сфери ислама била основно обележје којим су се Муслимани/Бошњаци разликовали од Срба и Хрвата, све научне области (нпр. историографија, османистика, лингвистика, фолклористика, наука о књижевности...) које су подразумевале и исламску, односно примењену исламолошку компоненту за њих су постале део „националне науке“, односно дисциплине од посебног друштвеног значаја, што је подразумевало и њихову посебну националну мисију. Испуњавање те мисије, показало се, није било изводљиво без мањег или већег одступања од научне објективности и мерила усвојених у светској оријенталистичкој, тако да се концепцијски јаз између, условно речено, муслиманске и немуслиманске оријенталистике, као и свих дисциплина повезаних с исламском проблематиком, постепено повећавао. О заснивању некакве, бар минимално кохерентне југословенске исламологије у таквим условима није могло бити ни говора. Док се на муслиманској страни за-

пажала склоност некритички позитивном вредновању и изоштрено телеолошком тумачењу свега повезаног с исламом, међу немуслиманима је јачало одраније присутно, а подједнако ненаучно нерасположење према свему исламском, тако да је озбиљној исламологији додатно сужен маневарски простор.

Балканско полуострво није било једини део Европе који је током историје доживео трајнију исламизацију. Познато је да су током седам векова (VIII – XV) муслимани господарили највећим делом Шпаније, створивши јединствену цивилизацијску синтезу Андалузије, а и да је Сицилија, додуше краће (IX – XI), била домен муслиманске културе. У случају фасцинантне Андалузије, а и културног наслеђа исламске и норманске Сицилије, Шпанцима и Италијанима је после дужег колебања и спорења супротстављених виђења отаџбинског позовања, пошло за руком да баштину ових двеју „муслиманских заграда“ из своје прошлости складно уклопе у јединствену визију свеукупности националне културе као њен интегрални сегмент. Део објашњења за овакав исход несумњиво лежи у томе што раздобља муслиманске доминације на Ибериском полуострву и на Сицилији припадају старијем историјском периоду у односу на османлијску владавину на Балкану. Питање је, међутим, да ли би до убличавања уравнотежене прељавости и тада стваране културе у шпанској и италијанској науци уопште дошло да су, којим случајем, у некадашњој Андалузији или Сицилији, и после *reconquista*-е наставиле да живе домаће муслиманске заједнице, којима би исламска прошлост и културно наслеђе трајно остали упоришта етно-конфесионалне посебности. Вероватно не. Реч је, наравно, о хипотетичком питању, али су, како је баш овим поводом запазила бугарска османисткиња и историчарка Вера Мутафчиева, и таква питања легитимна, ако доприносе разумевању загорнетки прошлости и садашњости, али и под условом да одговори на њих не буду произвољно уздигнути до нивоа научне извесности.

4. Изразита идеолошка функционизација тематике повезане с исламом, понајвише у областима националне историје, османистике и проучавања муслиманског културног наслеђа на тлу Југославије уследила је од краја шездесетих година XX века, односно од момента доношења политичке одлуке да се озваничи муслиманска нација (Муслимани), што је била претпоследња фаза у дугом процесу „национализовања“ муслимана српскохрватског језика, претежно настањених у БиХ и у суседним областима. Током распадања СРЈ и рата у

БиХ већина Муслимана се потом определила за бошњачко национално име (Бошњаци), док су језик којим говоре назвали босанским (а не бошњачким), с очигледном тенденцијом да се представе као матични народ у вишенационалној и вишеконфесионалној средишњој републици бивше федерације. Конституисање муслиманске и, доцније, бошњачке нације било је праћено и подржавано планским, ретроспективним етногенетичарским инжињерингом и организованим напором пројектовања савремене националне ситуације у прошлост, поред осталог и кроз одговарајућа тумачења историје и целисходно валоризовање муслиманског културног наслеђа (вид. о томе шире: Д. Танасковић, „Историографске стрампутице званичног бошњаштва“, *Ислам и ми*, Београд, 2010, 185-221). Оваква настојања доприносила су удаљавању погледа између, с једне стране, муслиманских/бошњачких, а с друге немуслиманских истраживача и научника, на исламску димензију заједничке историје и културе средњовековног, османског и постосманског периода. Кад је, на пример, 1990. године у Оријенталном институту у Сарајеву одржан научни скуп о исламизацији у БиХ, организатори и муслимански учесници су инсистирали на томе да се из формулације теме конференције изостави реч *исламизација*, као наводно оптерећена негативном конотацијом наметања ислама, и да се уместо ње употреби, како су говорили, неутрална синтагма *ширење ислама*. И из овог примера се јасно види колика је била ваннаучно мотивисана преосетљивост у приступању проблематици повезаној с исламом, што никако није могло погодovati њеном објективном сагледавању. У својој изврсној студији *Распрострањење ислама у западнобалканским земљама под османском влашћу: XV – XVIII век* (Софија, 1990), бугарска научница Антонина Желјаскова оправдано констатује да су дивергентне тезе о феномену малосовне исламизације у Босни изношене полазећи од односа према питањима политичког и народносног континуитета или дисконтинуитета, а не као плод објективног разматрања чињеница. Сетимо се само противречног односа према Андрићевој докторској дисертацији из 1924!

Како се период убличавања национално, а не научно одговорне муслиманске „исламологије“ у Југославији временски подударно с расплавањем светске расправе о наводном идеолошком „оријентализму“ целокупне западне оријенталистичке науке, у смислу који је том одређењу дао Едвард Саид, и у нас су се могла чути мишљења према којима су се једино муслимани могли компетентно и квалификовано, „изнутра“ ба-

вити проучавањем и тумачењем ислама и исламске цивилизације. Парадигматичан је у том смислу методолошки оглед Есада Дураковића „Оријенталистика – проблеми методологије и нормирања“ (*Прологомена за историју књижевности оријентално-исламског круга*, Сарајево, 2005, 13-37). Да би се заобишле препреке које је ширем бављењу религијским темама и садржајима и даље, премда у нешто мањој мери него раније, постављала комунистичка идеолошка сумњичавост, а како би се несметано развијала муслиманска национална наука и афирмисали духовни и културни темељи муслиманске/бошњачке нације, многа суштински верска и верско-културна остварења прошлости и савремености јавности су представљана као дела „културног наслеђа“. Истовремено, такву привилегију хришћанска духовна и културна традиција није уживала.

И припадност Југославије Покрету несврстаних земаља, у коме је једно време имала чак и лидерску позицију, посредно је доприносила исказивању веће мере јавне толеранције према муслиманској култури, практично неодвојивој од ислама као основе читавог једног система цивилизацијских вредности, јер су већински муслиманске државе чиниле знатан део овог „трећег блока“ у међународним односима. Овако мотивисана „несврстанолошка“ пажња није никако могла бити подстицај за озбиљна исламолошка истраживања. Напротив!

5. Уверен сам да није неопходно шире говорити о томе да је трауматични распад Југославије, праћен оружаним сукобима, повећавањем етно-конфесионалне дистанце и продубљивањем одраније постојећег, тињајућег неповерења између југословенских муслимана и немуслимана, а нарочито Бошњака и Срба, уз поражавајуће учинке ратне пропаганде и психолошког рата, условио и прекид готово свих канала научног саобраћања. Сарадња међу ранијим колегама се на индивидуалном плану полако обнавља, али је засад тешко замислити околности у којима би она могла добити институционалне облике, посебно у области исламологије које, као што се настојало показати, ни у мирнодопској Југославији институционално није било. С друге стране, можда ће управо новонастала ситуација непостојања заједничког државног простора, чије је одржавање у многим погледу детерминисало и координате „научног простора“, омогућити да се иницијативе за успостављање преко потребне исламолошке научне сарадње почну слободније и самосвесније испољавати. Балканска исламологија би у том смислу можда могла имати изгледније перспективе од несурењене југословенске.

6. Непрестано растући фактор који од пре неколико деценија, тачније од Исламске револуције у Ирану (1979), истовремено подстицајно и инхибирајуће утиче на динамику светске исламолошке мисли, јесте «баук» исламског фундаментализма и, нарочито, исламистичког тероризма. Исламски фундаментализам, у разним видовима свог испољавања, као и глобални исламистички тероризам, јесу појаве чије је постојање бесмислено оспоравати и које представљају крајње озбиљан изазов за читаво човечанство, укључујући, можда и на првом месту, сâм исламски свет. Овакво друштвено и политичко актуализовање ислама подстакло је опште, па и научно занимање за најмлађу монотеистичку религију, што је свакако, с исламолошке тачке гледишта, позитивно. С обзиром на ваннаучне поводе, а онда и намере/намене знатног дела тог повећаног опсега бављења исламом и појавама у исламском свету, отежано је убличавање уравнотежене представе о њиховим различитим аспектима, па и о исламу као таквом, што би морао бити циљ научне исламологије и исламолошке саставнице у интердисциплинарним научним областима. Заоштравање глобалне дебате о исламу (и о свему што се под њим подразумева), дебате која се понајмање води у стручним и научним круговима, а која је непоредиво више политичка, идеолошка и сензационалистичка него исламолошка, негативно се одразило и на стање научне мисли о исламу у свету. Без улажења у појединости, које би нас предалеко одвело и удаљило од сврхе изношења ових неколиких теза, рецимо само да је, с једне стране, током последњих деценија продубљено неслагање између тзв. „есенцијалиста“ и „релијевиста“, односно исламолога који држе да је Ислам један, јединствен и монолитан, и њихових неистомишљеника, за које објективно и конкретно увек постоји више „ислама“, док се о Исламу може само крајње апстрактно говорити. С друге стране, притисак претежно негативног јавног дискурса о исламу, према коме је он религија насиља, назадности и фанатизма, не производи реакцију искључиво на истом нивоу концептуализације, у виду подједнако једностране и некритичке муслиманске апологије, већ оставља свој белег и на исламологији, у коју се преносе рефлекси и страсти те ненаучне свађе. Посеже се за аргументима који се у бити нису мењали од средњовековне хришћанско-муслиманске полемике, а пропушта се прилика за објективно научно промишљање актуалног тренутка ислама и његовог међуодноса са савременим светом.

Имајући у виду скорашња болна искуства сукобљавања муслимана и немуслимана на бившем југословенском простору, као и чињеницу да сви ис-

ходи распада заједничке државе још увек нису јасни и коначни, не треба се чудити пријемчивости некадашњих југословенских средина, а конкретно српске, за *a priori* негативистички став према исламу и свему исламском, што неминовно отежава мисију заснивања научне исламологије у држави и у српском националном корпусу, у којима она институционално не постоји, а ментално се махом доживљава као нешто непотребно, непожељно, па и опасно, духовно и национално порозивно.

*

Саопштеним и донекле разрађеним тезама у овом прилогу обухваћени су они разлози непостојања традиције научне исламологије у Србији који се чине најважнији. Сигурно је да их има још. Свака иницијатива усмерена ка успостављању и институционализовању озбиљног изучавања комплексног феномена ислама у Србији, а затим и пожељне регионалне исламолшке сарадње, неизоставно се мора реалистички, али никако и фаталистички сучелити с деловањем наведених чинилаца који су досад спречавали њено афирмисање. Токм последњих двају десетлећа времена и услови су се објективно битно променили, премда на плану менталитета можда још увек не и онолико колико би се савременици, жељни брзине самерене трајања њихових живота и смењивања генерацијских циклуса, природно надали. Реч је о факторима с јаком инерцијом и о процесима дугог трајања. Познато је да се најтеже и најспорије мењају менталитети. Кад је у питању однос према исламу и исламологији у нашој средини, неопходно је, бар за почетак, аналитички се суочити с тешкоћама која произлазе из овде поменутих и других разлога, како би се сагледало да ли и колико су они и данас у Србији присутни и утицајни. Пошто делом готово сигурно јесу, наредни корак би се састојао у свестрано осмишљеном раду на њиховом постепеном отклањању и стварању таквог стања духа и интелектуалне атмосфере који би омогућили да се и о исламу проговори обавештено, зналачки и објективно, као, рецимо, о мостоградњи. А да ли је, заправо, и то до краја могуће? Но, мостови се морају градити. Исто важи и за исламологију.

*

Незнатно проширени текст уводног излагања у расправи око округлог стола „Исламобалканика“ одржаног 23. октобра 2009. године на Православном богословском факултету у Београду. Излагање ће у изворном облику бити објављено у зборнику радова с овог скупа, истовремено и првом броју периодичне публикације *Исламобалканика*.

Др Дарко Танасковић

Срби у Словачкој

МАЊИНСКИ СТАТУС СРПСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

Почетком 2010. године, српској заједници у Словачкој је признат статус националне мањине у овој пријатељској земљи. Тако су валоризовани вишегодишњи напори руководства Удружења српско-словачког пријатељства „Светозар Милетић“, организације која је више од десет година окупљала словачке Србе и њихове симпатизере из редова словачког грађанства. Тиме је остварен и реципроцитет између две блиске словенске земље, будући да је словачкој заједници, која живи више од 250 година у Србији – највећим својим делом у Војводини, и која броји преко 60 хиљада припадника, ово право одавно признато. Словачка заједница у Србији је у потпуности сачувала свој идентитет и своју културу и представља један од најбољих примера како може једна мањина да спаја своју матицу и земљу у којој сада живи. Она заправо представља један од најпоузданијих мостова српско-словачког пријатељства и сарадње.

У Словачкој је поред већинског словачког становништва које представља око 85 процената (укупно 5,5 милиона), признато тринаест националних мањина. Поред најбројније – мађарске заједнице, која броји око 10 посто од укупног грађанства Словачке и која је редовно заступљена преко својих мањинских странака у Народној скупштини Словачке Републике, ту су још Роми, Русини, Украјинци, Чеси, Пољаци, Моравци, Немци, Хрвати, Бугари, Руси и Јевреји. А од 2009. године и Срби. Према последњем попису становништва из 2001. године у Словачкој је живело 434 Србина. По слободној процени, реално у Словачкој има између хиљаду и две хиљаде Срба. Њихов тачан број ће бити утврђен у мају 2011. године, када ће у Словачкој бити реализован нови попис становништва.

Да би овдашња српска заједница остварила ову крупну замисао, било је потребно доказати аутохтоност и вишевековни континуитет присуства српског живља на овим просторима. У вези с тим питањем, Савет владе Словачке Републике за националне мањине се обратио Историјском институту и Институту за друштво-

не науке са молбом да заузму став према овом питању, како би могао бити задовољен захтев српске заједнице. Пошто су оба меродавна института Словачке академије наука дала своја позитивна стручна мишљења, тадашњи потпредседник словачке владе за питања националних мањина Душан Чаплович је могао да да позитиван одговор на иницијативу овдашњих Срба и да укључи представника српске заједнице у Савет владе Словачке Републике за националне мањине. На ту функцију је изабран председник Удружења Срба у Словачкој, настао из Удружења српско-словачког пријатељства „Светозар Милетић“.

Добијање мањинског статуса српској заједници у Словачкој отвара широке могућности за свеобухватан рад на очувању националног идентитета, културе, образовања и др.

Историјат српског присуства у Словачкој

Срби су у масовнијем броју присутни на територији данашње Словачке још од друге половине 15. и почетка 16. века, односно од пропасти српске средњовековне државе, у то време деспотовине, услед експанзије Османлија у Европу, иако их је у мањој мери овде било и пре. Један од најзначајнијих материјалних доказа, који поткрепљују ову констатацију, јесте печат српске православне црквене општине у граду Коморану (на словачком Комарно) из 1511. године.

Срби су се у том периоду у највећој мери настањивали у западној Словачкој, где су своје поседе стекле најзначајније племићке породице Бакић и Овчаревић. Поред Срба, у овом делу Словачке, као и у суседној области источне Аустрије, своју нову кућу су нашли и Хрвати, којих овде има и данас.

Након неуспелог покушаја дефинитивног протеривања Османлија са Балкана, у коме су учествовали и Срби из потчињених српских области, у масовном егзодусу - Великој сеоби Срба 1690. године, под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића, у Угарску је прешло 40.000 хиљада српских породица. Део њих настанио се и у угарским областима северно од Дунава

Словачку), при чему се значајан њихов број сместио у Коморану, Трнави, Братислави, Шаљи, Холичу, Шаштину. У Коморану су Срби представљали највећу етничку групу где је своје привремено седиште имао и сам патријарх Арсеније Чарнојевић, што је још додатно повећало значај тог града и читаве области.

У то време, Срби су у великом броју регрутовани од стране аустријских власти у војску Царевине, у циљу одбране Империје од Турака, у највећем броју као шајкаши – браниоци Дунава. Најприсутнији су били на рекама Дунав и Вах, у поменутим градовима Комарно, Братислава, Шаља и др. Значајну улогу су одиграли и као трговци и занатлије, са својим колонијама.

Након потискивања Турака са територије Угарске, аустријско-турска конфронтација је умерена из области горњег Дунава, у јужније крајеве, на територију тзв. Војне границе. Присуство српских шајкаша је тиме изгубило и војно образложење, тако да је велики део њих 1751. године прихватио понуду бечког царског двора да пређу у Бачку, у коју су прекомандоване, поред речне флоте из Коморана, и посаде из Естергома и Ђура.

Социјална структура српске заједнице у то време чинили су војници, трговци и занатлије, односно имала је градски карактер. Њена изолованост од матице и половином 18. века све чешћи контакти са мађарским етникумом, доводили су до постепене асимилације, тако да су Срби на преласку из 19. у 20. век на територији Словачке скоро нестали.

У току свог вишевековног присуства српска заједница у данашњој Словачкој је на изразит начин утицала на развитак привреде и културе. Поред архитектонских споменика, од којих је данас најзначајнији православни храм у Коморану, српски ентитет, на територији Словачке, је оставио значајне трагове и у историјском памћењу.

Српско-словачки односи

Српско-словачки односи протежу се кроз векове а обележени су узајамним разумевањем и неговањем традиције заједничког порекла.

Њихово важно поглавље представља школовање српских студената у 18. и 19. веку на евангелистичким школама у Словачкој, у Братислави,

Модри, Левочи, Кежмароку, Прешову и Кошицама. Те школе су похађале две хиљаде српских студената – пре свега се радило о угарским Србима, али такође и о Србима из Кнежевине, односно Краљевине Србије. То су били студенти који су касније постали водеће личности српске политике, просвете, културе и уметности.

У 18. веку две године је у Словачкој провео на студијама Доситеј Обрадовић, водећа личност српског просветитељства.

Са челним представницима словачког националног препорода, првенствено са Људевитом Штуром, одржавао је односе Вук Стефановић Караџић за време његовог живота и рада у Бечу. У више наврата је посетио Братиславу и њен евангелистички лицеј, где је имао сусрете са српским студентима и њиховим словачким колегама и наставницима. Ти сусрети су доживљавани као велике свечаности и манифестације словенске узајамности. Словаци су му у више наврата узвратили посете у Бечу. Култ Вука после стварања Чехословачке Републике 1918. године резултирао је давањем његовог имена једној од најзначајнијих улица у Братислави.

Слично је било и са Светозаром Милетићем. Четрдесетих година 19. века је студирао на Евангелистичком лицеју у Братислави, где је био вођа српских студената и председник њиховог студентског клуба. Дугорочно је тесно сарађивао са Људевитом Штуром, а касније, као водећа личност војвођански Срба, подржавао је борбу Словака за њихова национална права.

У току Првог светског рата, на територији Словачке држане су у заточеништву десетине хиљада Срба, војника и цивила, из Краљевине Србије и из Краљевине Црне Горе. Само кроз највећи од постојећих логора – логор у Нађмеђеру (данашњи Велики Међер) – је прошло више од 40.000 заробљеника од којих је више од 5.500 изгулило живот, и сахрањени су на тамошњем српском гробљу.

После распада Аустро-Угарске, 1918. године, дошло је и до прекида заједничког живота угарских Срба и Словака на јединственој територији Угарске, где су се током 19. и на почетку 20. века узајамно подржавали у напорима да се одупру све опаснијој мађаризацији. Уместо вишевековног суживота, дошло је до стварања Чехос-

ловачке Републике и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, две пријатељске словенске државе, савезника у Малој Антанти, које су тесно сарађивале у многим областима од узајамног интереса.

Катаклизма Другог светског рата је са собом донела слом обе међуратне државе, створене у оквиру мировног уређења Европе, уобличеног у Версају. Рат је на једној страни затекао југословенске Словаке, који су се истакли у антифашистичкој борби на југословенским просторима, док је на другој страни више Срба узело учешће у антифашистичком устанку у Словачкој, у периоду август – октобар 1944. На крају рата је дошло до обнављања обе земље идентичном предратном облику, наравно, са промењеним – социјалистичким друштвеним уређењем, да би после четири деценије, услед пропасти совјетског блока дошло и до поновног распада ових вишенационалних словенских земаља.

Срби у Словачкој данас

Данашњи српски корпус у Словачкој је формиран у највећој мери од људи који су на ове просторе дошли током деведесетих година 20. века. Ради се о људима који су најчешће породично везани за ову земљу. Што се тиче њихове концентрације у појединим деловима земље, не можемо рећи да постоји неки центар са изразито већим бројем Срба у односу на остале. Међутим, Братиславу ипак можемо истаћи као главни град државе и као центар окупљања, где има своје седиште и горе поменуто удружење. Ту су затим центри појединих региона, попут Трнаве, Њитре, Тренчина, Банске Бистрице и Кошица, али и неколико других, мањих градова. Што се тиче социјалног састава, најзаступљенији су трговци, запослени у наднационалним предузећима, угоститељи... Има и студената, који студирају у универзитетским центрима, највише у Братислави и Њитри.

Српске интересе у Словачкој заступа амбасада Републике Србије у Словачкој Републици у Братислави и новоотворени почасни конзулат у другом највећем словаком граду Кошицама, центру источне Словачке.

Расијилав Пойовић

Археолошко налазиште предлог за листу светске баштине

ГРЧКО ГРОБЉЕ У СЕЛУ ХРТА

Грчко гробље у селу Хрта на територији општине Пријеполје је средњовековна некропола из XIV–XV века са каменим надгробним обележјима у облику украшених плоча и сандука. Овакав тип споменика у долини река Лим и Дрине у стручној литератури се називају стећци, тако да се и археолошко налазиште Грчко гробље означава као некропола стећака.

Облик споменика који је познат као стећак налази се на територији средњовековне Босне и Хума, западне Србије, северне Црне Горе до подножја Велебита у Хрватској. Ова гробља су карактеристична по облику надгробних обележја због чега се у народу називају грчко, мађарско, римско, богумилско, турско, циновско, сватовско, латинско гробље, као и црквине, манастирине, а сами споменици познати су као мраморови, те и гробља мраморја. Стећак је назив прихваћен у стручној литератури и потиче од облика партиципа презента глагола стајати (стојећи), с обзиром да ова монументална камена обележја „стоје“ над гробом покојника. Разноврсност облика стећака забележена је на некрополама у Босни и Хуму, где су споменици већих димензија и са више уклесаних мотива у односу на ободне територије на којима се овакви споменици налазе. Основни типолошки облици су плоча, сандук и слемењак (саркофаг) од којих се издвајају бројне варијанте са постољем и без постоља и које се разликују по димензијама, од споменика високих готово 2 m, до ниских у нивоу тла. Међутим, каквом год типолошком облику да припадају стећци одају утисак монументалности и одражавају специфичну потребу обележавања места вечног починка.

Археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта је утврђено културно добро од 1984. године, када је одлуком Скупштине општине Пријеполје истакнута његова културна и историјска вредност и добро очувани споменици са уклесаним орнаменталним мотивима. Тадашње препознавање ових вредности су нам данас, у 2010. години, омогућили да ову средњовековну некрополу уврстимо на списак археолошких налазишта за Листу светске баштине. Наиме, у новембру 2009. године министри културе Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе и Србије потписали су заједничко писмо добрих намера у циљу организовања стручних тимова свих чланица потписница документа, ради припреме и израде Заједничког номинационог досијеа средњовековних камених споменика – стећака за Листу светске баштине. У 2010. години стручни тимови су формирано и заједничким, али и појединачним активностима, успостављени су принципи и смернице у обављању овог сложеног задатка. Полазну основу чини некропола, њено стање и садржај, потом окружење и однос локалне заједнице према културном добру.

Грчко гробље у селу Хрта – Горње гробље на потесу Губице

Прва одредница – културна и историјска вредност археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта у потпуности је испуњена. Ово је ретка некропола у западној Србији чија су надгробна обележја у толико великом броју украшена уклесаним мотивима. У западној Србији има стећака са орнаменталним мотивима и натписима, али они су у односу на укупни број евидентираних стећака заправо ретки, а поготово у односу на некрополе на којима се налазе, где су тек појединачни примерци. На Грчком гробљу је украшено 18 споменика. Украшавање није пресудан чинилац за културну вредност стећака, али представља драгоцен садржај који појачава визуелни и уметнички карактер надгробних обележја.

Археолошко налазиште у селу Хрта заправо чине два гробља. Прво, Горње, налази се на узвишеној природној главици чији је топоним Губице. У подножју узвишења, 100 m југозападно од Горњег, налази се Доње гробље које је формирано на мањем, праисторијском тумулу. Оријентација споменика је запад-исток са мањим одступањима. Ова два мања гробља чине посебне културно историјске целине које можемо да посматрамо као процес раздвајања породица или дисконтинуитет и потпуну промену у обичајима и коришћењу одређеног простора за сахрањивање. Детаљним будућим проучавањем добићемо много квалитетније одговоре зашто су два средњовековна гробља у селу Хрте постављена на овакав начин, у непосредној близини али са очигледним просторним раздвајањем. Након планираног контролисаног рашчишћавања терена очекујемо да добијемо реалне податке о броју и положају споменика на некрополи, те да су ова два тренутно одвојена гробља можда била у континуитету. Могуће је да су поједине плоче временом више засуте земљом и утонуле тако да их ни истраживачи који су ово налазиште обилазили шездесетих и седамдесетих година XX века нису уочили. Дужни смо

да напоменемо да су Грчко гробље, локалитете Пресегли и Утрине у селу Хрта и друге некрополе са стећцима у овом крају, као што су Света Гора у Великој Жупи, Мраморови и Црквине у Думљанима, Грчко гробље у Дучеву, некрополу у Избичњу, Грчко гробље у Кучину, Грчко гробље у Орашцу, Савин латат у Сељашници, Бијело поље у Хисарцику евидентирали и у стручну литературу увели Шефик Бешлагих, Душица Минић, Радомир Станић, Никола Дудић, а у оквиру свог магистарског рада и Емина Зечевић, која се у последње две деценије најстудиозније бави некрополама са стећцима.

Простор где се налазе Горње и Доње гробље је окружен некултивисаном брезовом шумом. У подножју узвишења су поток и сеоски путеви који воде до засека Томашевића, Башовића и Диздаревића. Познато је да се у близини налази локалитет Кулине, где су се некада видели остаци зидова, а којем је тек потребно посветити пажњу, јер на њему могу да се налазе остаци насеља породица које су сахрањиване на некрополи под стећцима.

На Доњем гробљу налази се двадесет надгробних плоча, док се на Горњем гробљу налази 33 споменика у облику сандука – 18 примерака, у облику плоча – 12 примерака и у облику плоча три аморфна споменика. Иако је споменике оштетило зуб времена и недовољно старање о њиховом стању, ипак се уочава да су то била обележја класарски обрађена са посебном пажњом и занатским умећем. Као што је речено, посебну специфичност Горњег гробља чине споменици са уклесаним орнаменталним мотивима. На бочним површинама три висока сандука уклесан је мотив аркаде. Аркаде имају облик плитке нише и при врху су обликоване полукружно или као преломљен лук са међупросторима између стубова. На три сандука су уклесане шест или четири нише на ширим бочним странама или само две нише на бочним ужим странама које формирају аркаде. Други об-

лик украшавања су рељефно уклесани орнаментални мотиви који су приказани појединачно, као на пример мотив мача, или у комбинацији два и више мотива. То су углавном представе таласастих линија, кругови мањих и већих димензија, концентрични кругови, цик-цак линије, уже, жљеб, круг са уписаним крстом (детаљније у: Емина Зечевић, *Мраморје, сипећици у западној Србији*, Београд 2005, 171–173).

Друга одредница – окружење и однос према споменику културе изузетно су важни чиниоци за избор и постављање културног добра на Листу светске баштине. Наиме, од 2009. године УНЕСКО је као саставни део номинационог досијеа, који указује на изузетне вредности појединачног споменика културе или археолошког налазишта, увео и менаџмент план (план управљања), као документ који указује на снагу и потребу локалне заједнице, пре свих, а потом и надлежних установа културе и државе да се континуирано стара о појединачном културном добру.

Сама одлука да Грчко гробље у селу Хрта буде постављено на листу некропола стећака за Републику Србију је показатељ да ово археолошко налазиште има изузетне вредности и потенцијале које ће успостављањем правилног начина управљања само допринети бољој промоцији културног добра и квалитетнијем односу локалне заједнице. У том смислу већ су предузети одређени кораци и утврђени правци деловања. Општина Пријепоље је у новембру 2010. године подржала иницијативу Републичког завода за заштиту споменика културе - Београд да се некрополи стећака Грчко гробље у Хртима посвети посебна пажња. Овоме су се придружили Музеј у Пријепољу, Туристичка организација Пријепоље, Србија шуме – Шумско газдинство у Пријепољу (на чијем поседу се налази културно добро), Милешевски културни клуб „Свети Сава“ и Месна заједница Мијани која је територијално надлежна за село Хрта. Свако из своје области учиниће да Грчко гробље буде представљено на најбољи могући начин.

Чињеница да је УНЕСКО препознао средњовековне стећке на централнобалканском простору као посебан културни и историјски феномен доприноси да општина Пријепоље, поред знаних споменичких вредности, скрене на свој регион пажњу која тек може да допринесе бројним правцима развоја. Заједничка активност Министарства културе Републике Србије, службе заштите споменика културе и општине Пријепоље у Хрта и околину довешће истраживаче, туризмологе, заљубљенике у природу, авантуристе, светске експерте УНЕСКО и привреднике, јер препознавање културних вредности заправо је наш највећи капитал.

Предстоје нам године истрајног рада. Одлуке које смо донели у 2010. години су, након шест векова постојања, нови почетак за археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта.

Маја Ђорђевић

ЗАОСТАВШТИНА МОНАХА ТЕОДОСИЈА ИЗ РУЈНА

(Посвећено владици Жичком, Господину Хризосџому, за божију њромисао о обнови рујанској свећилишћа)

Манастир Рујно

Још нас је Црњански њошсећао да се о њрошлости мало зна, јер се „мало и може знаћи“. Не зашто што је њрошлост од нас сурово одвојена, већ што смо ми ње њровалије између нас и сџолећа – којали и дубили. Па када се данас иза себе осврнемо има мало њрајова, мало друмова а никаквих њушоказа јер смо их измесијили, уџрли да их неко случајно не оџкрије. Сџрах да нас оџледало не њокаже у њравом свећилу – онакве какви јесмо – диће да је њај њовод. Мало је и заостџавшина њредака за које знамо да су њосџојале, а које су нам у суморним временима биле њодарене. Многе су крадене и њљачкане, неке су разнеће у недрима и дисајама на све чеџири сџране свећја њриликком дрџјних сеоба. И на дрџјим месџима о нама сведоче. А оно што је у скромности оџјајало, њродавано је или се још увек њродаје, на базарима лакомих хедонистџа који њоуздано знају да се за новац од сиромашних може све куйиџи. А заостџавшиџина је кућа и окућница, књџа и црква, листџ њаџира исџисан у невољи и џомила камења оџјала од рушевини сџаљеној манаџира. Да ли ћемо, оџкривајући их, и себе нешто боље сџознаџи, да нас можда и оџледало њокаже у дрџјој визури?

1.

До потапања земље у селу Врутцима недалеко од Ужица, седамдесетих година XX века, и подизања бране за снабдевање водом кажу да су били видљиви темељи давно срушеног манастира Рујна. О грађењу као и рушењу манастира нема никаквих писаних трагова. Још више изненађује, да нема (или их је сасвим мало) података у усменој, епској меморији која несреће темељније објашњава и о њима сведочи посебним језиком. Хроничари Рујна још у XIX веку, писали су да су зидови били велики а на истоку запазили су сачувану камену плочу – Часну трпезу. Остаци изгорелих свећа сведочили су да су их мештани палили сваког Ђурђевдана, јер је манастир био посвећен св. Ђорђу. До почетка Другог светског рата изгледа да светилиште није било заборављено па су и крстоноше из Рујна полазиле и у Рујно се враћале. Обилазили су њиве и ливаде у Врутцима и Биосци и собом носили древни благослов монаха Теодосија. Док су камени тесаници постојали имали су и сакралну тежину па су их само ретки користили за неке друге грађевине и зидове. Неки стубови са древне римске виле који су били уграђени у рујанско светилиште, касније су распродати, и то онима који

Манастир Рујно, мермерни стуб

су највише платили. Тако су се, витки и мајсторском руком клесани носачи рујанске припрате, временом обрели на једној ужичкој школи и као подупирачи терасе куће једног професора из Ужица.

А о темељима и витким рујанским стубовима и манастиру покрај воде Ђетиње, вероватно се ништа неби ни знало да није записа на крају једне давно штампане књиге. Тај кратки текст исписао је на колофону (последњој страници) четворојевањџеља умни калуђер Теодосије, који је знајући нашу заборавност и кратко памћење, оставио неколико реченица као потсетник, драгоценији од многих других написаних књига. Он из скромности није могао више саопштити; на пример, није записао да је Рујанско четворојевањџеља прва штампана књига код Срба, и да је он, Теодосије, први српски штампар. И многе друге податке Теодосије није забележио. Можда није било ни места, или је било од мање користи. Наша радозналост била би задовољена када би, на пример знали колико је посао на штампи Четворојевањџеља трајао, кога је месеца почео а кога се завршио, и ко је све са Теодосијем радио? И мада се дуго веровало да је тај текст особен и стереотипан, писан језиком другог времена - он је јасан, читак и свремен. У могућем преводу запис гласи:

„По вољи Оца, њо зайовести Сина и наклоности светиога Духа и њомоћи

бога кога славимо у Тројици, и њречистије владицице мајке његове и наше, Богородице, најисана (шћамјана) је ова дожанска књија њодине 7045. (1536 - 1537) у манастиру који се зове рујански, њод њојкриљем њланине која се зове Поникве, на реци која се зове Беаска (Биоска) на селу које се зове Врушци, њри храму светиога и славнога великомученика и њобедоносца Христѡва Георгија (Ђорђа). Трудио се о овоме ја ѡрешни, убоји умом, а бојати ѡрехом, и Христѡу слуѡа, монах Теодосије. Но о овоме молим се браћо вама, или ви који будегѡе чѡшћали или ѡреѡисивали (ѡрешћамјавали), исѡрављајѡе, а не кунѡише, заради Бога и своје душе, јер ово није ѡисао Дух свети, ни анђео већ човек малоуман и слабомоћан, и шћѡа више сам. Слава свршишћѡу Боју. Амин.“

То што нам на крају књиге саопштава Теодосије, далеко је од уобичајеног монашког записа кога се и он у границама придржавао. Показало се да су његови подаци тачни али и скромни у делу који се односи на њега и његов удео у огромном послу припреме и штампања Рујанског четворојевањџеља. Теодосије ништа не каже о занату који је негде морао научити, нема помена о опреми, о дрвеним или оловним словима, о сарадницима и помагачима. Он даје тачне координате манастира Рујна, помиње топониме у околини, као да је слутио да када се његове речи буду тумачиле, манастира можда и неће бити. Односно, да ће све, као што се и раније збивало, прекрити вео заорава. Зато Теодосије пише управо оно што се њему тада чинило значајним, и што ће се за потомке заиста показати драгоценим.

Неколико деценија млађи а можда и савременик Теодосијев, монах Мардарије из (не тако далеке) Мркшине цркве „у њојкриљу Црне Горе ѡри храму светиога Вознесенија“ приближио је оно што Теодосије није. Штапајући Четворојевањџеља 1562. године, он је записао да је слова рукоделисао он лично „од жељеза и мједи“, и да га је свршио „с великим ѡрудом и ѡодвиоѡ“. Људским емоцијама обојен је део текста из Цвѡјног ѡриода - Пенѡикосѡара за који Мардарије каже да

га је после само једне године „завршио у великој нужди и ѡузи“, и да су му помагали „рад Божији ѡој Живко и ѡакон Радуле“. Али других података о Мркшиној цркви јеромонах Мардарије на несрећу није записао, јер да јесте о цркви у „ѡојкриљу Црне Горе“ знали би где је, и ко је заправо Мркша по коме је и храм добио име? Како таквих података нема као што Мркшину цркву не налазимо у другим документима нити катастарским пописима турских администратора - то данас, као и пре једног столећа о локалитету Мркшине цркве ништа не знамо, а о месту где је постојала и радила штампарија има мало и претпоставки. А како време одмиче, остаје све мање наде да ће се нешто у блиском времену и сазнати. Јер није све што су нам преци оставили прекривао вео заорава, много тога прекрила су језера и воде па и бетонски зидови нових грађевина које су похлепни потомци подизали не хајући да ли се нешто испод темеља скрива. Тако се о месту где се налазила Мркшина црква нижу нагађања радозналих житеља косјерићких села. Помињу се многа места у околини, али изгледа најмање она која би одговарала топониму из давно прохујалог доба.

Показало се дакле, да оно што је било добро познато Теодосију из Рујна, можда није било знано јеромонаху Мардарију из Мркшине цркве? А то је, да су камени темељи, мермерни стубови са неке римске грађевине уграђени у рујански манастир, и зидови прекривени кровом - крхка творевина која често не надживе ктитора а ни творца. Али реч, писана реч - знао је то рујански монах - надживеће многе а можда и време. И судиће поузданије о свима, о онима који су „се о свему ѡрудили и књиу шћамјали“, као и о онима који су преко сакралних остатака и манастирина лако наводили воду или темеље покривали бетоном.

2.

Али да се вратимо заоставштини монаха Теодосија из Рујна. Нису темељи, зидови нити витки стубови давно срушеног манастира његово дело које нам је у наслеђе оставио. Он није био китор Рујна испод планине Поникава, а да јесте, запис би био на другом месту и писан на други начин. Он се можда замонашио у неком суседном манастиру где је и штампарску вештину изучио а у Рујно је дошао вољом владике и игумана. Његова је дакле, Зоставштина они сачувани примерци Рујанског четворојевањџеља, штампани његовим трудом и руком.

То су колико се зна, неколико скромних и накнадно комплетираних књига, затим, појединачних листова расутих по нашим музејима и библиотекама. Али, његови су, нема сумње и они примерци за које поуздано верујемо да постоје, и да се налазе код неких колекционара и хедониста и који ће тек изаћи на светло дана. Сва је прилика да се и на неким прашњавим манастирским таванима крију делови Рујанског четворојеванђеља, јер су у временима после Другог светског рата београдске антикварнице нудиле старе књиге и појединачне листове „*донеће однекуда*“ и куповане по багателној цени. Међу њима пронађени су и неки сачувани листови са рујанске књиге.

Први комплетан примерак Рујанског четворојеванђеља налази се у Прагу у колекцији старих књига Павела Јозефа Шафарика великог зналца нашег споменичког наслеђа и човека коме је овај узорак незнатим путем дошао у руке. Други, можда најпотпунији рујански кодекс налази се данас у Санкт – Петербургу у библиотеци М. Е. Салтикова – Шчедрина, који је овде доспео 1859. године, заједно са других 11. рукописних и штампаних књига. Набављен је продајом која завређује нешто више простора и пажње.

У архиви Библиотеке у Петрограду чува се писмо професора словенске филологије Бечког универзитета Франца Миклошича, директору Библиотеке М. А. Корфу, датирано 7. марта 1858. године. У том писму професор Миклошич саопштава жељу свог пријатеља Вука Стефановића Караџића да прода „*иако не велику али врло драгоцену збирку словенских рукописа и штампаних књига*“, међу којима је под бројем 8. посебно истакнуто: „*Четворојеванђеље штампано у манастиру Рујну у Србији 1537. године, како тврде познаваоци, дрвеним словима; у јеванђељу по Јовану, слова су већа него у другим јеванђељима. На њим листовима недостијају уводни делови, док је књига иначе добро очувана. До сада још једино неизнати унікал*“. Од значаја је да је Вук проценио три рукописне књиге на пергаменту и Рујанско четворојеванђеље по триста рубаља у сребру, а остале књиге међу којима и такве реткости као што су Октоих из 1494. године, Службеник из 1519. и Милешевски молитвеник из 1546. године по педесет рубаља. Услови су били прихваћени и књиге су већ 1859. године биле достављене у Петроград. Није рујански кодекс био уникатан приме-

Теодосије монах из манастира Рујно рак, како је веровао Вук Караџић, али је лако из Србије отуђен, попут многих других рукописних и штампаних књига. Међутим, био је, као што је и сада за нас непроцењива вредност и реткост.

У заоставштину Теодосијеву спада и један непотпун примерак који се данас налази у Архиву САНУ од 92. листа. Није познато порекло дела овог рујанског Четворојеванђеља, али се може поуздано тврдити да би то био трећи познати примерак књиге. Непознаница је и пут само једног листа, који се нашао у селу Залужници у Лици, и који је пореклом из неког рујанског кодекса. Али како није у непосредним везама са претходним књигама, мора се веровати да би то онда био четврти примерак Теодосијевог дела, који је, ради лакшег распознавања ушао у збирку књига проф. Радослава Грујића. Изгледа да је овим путем стигло још неколико рујанских књига које је извесни Дионизије Швагељ запазио и 1962. године, написао: „*На винковачком подручју (Маринци, Габош, Маркушица, Острово, Винковици) до њије II свјетској рати, поред других књига било је оних које су досијеле из штампарије у Рујну 1537. монаха Теодосија, као и из Мркишне цркве монаха Мардарија из 1562, Октоих грачаничке штампарије и нека друга издања из штампарије Божидара Вуковића*“.

У једној београдској антикварници било је педесетих година XX века, на продају више листова из старих рукописних и штампаних књига. У једној од њих открио је Ђ. Радојичић два листа са Рујанског кодекса, које је откупио и по-

клонио Музеју примењене уметности у Београду. Ова два листа могу се сматрати петим и за сада последњим (откривеним) узорком књиге штампане у Рујну. Најзад, мора се истаћи да је један примерак Рујанског четворојеванђеља био је у власништву Народне библиотеке Србије непосредно пре почетка ратних операција 1941. године. Нажалост, страдао је у бомбардовању Београда када и многе друге рукописне и штампане књиге Народне библиотеке Србије. Примерци из Славоније, за које је својевремено показано велико интересовање, стигли су на север са јужних подручја у Великој сеоби после 1690. године, када се у самарима и недрима са собом носило све што се дало понети.

3.

Укупно пет узорака четворојеванђеља које је штампао монах Теодосије 1536-1537. године, видеће се, није све што нам је завештао овај рујански калуђер. Његова је оставштина била и изван његове воље, та силна гомила текстова и књига који су о рујанској штампарији и манастиру покрај воде Ђетиње, различитим поводима исписивани у претходних 150. година. Свима је заједничко, позивање на Теодосијев запис на последњој страни четворојеванђеља (чији смо превод дали на почетку), али се писало и о месту где се налазило рујански манастир и штампарија. У највећем броју текстова, били су то покушаји одгонетања техничке стране рујанске штампарије, трагање за начином штампе, резањем слова, поступком отискивања и коришћења боје на листовима књига. Али како је понављање у бити свих писања а можда и свеколиког људског делања и у описима рујанске књиге, низали су се слични описи и цитати.

Најзаслужнији за откриће Четворојеванђеља и упознавање европског научног света са њом, био је Чех, Павел Јозеф Шафарик. Учинио је то давне 1842. године, у Прагу и то на чешком језику а не на немачком на коме је иначе највише писао. Описујући јужнословенске и румунске ћириличке штампарије, осврнуо се на рујанско четворојеванђеље, користећи властиту примерак са 292. листа. И он је користио податке са Теодосијевог колофона али ће остати непознаница на основу чега је Рујно сместио у долину реке Мораве, када је Теодосије изричит и прецизно говори о месту на коме налазила штампарија. Било је то покрај воде која се зове (Беаска-Биоска) а испод планине Поникве.

Први Србин који је писао о четворојеванђељу из Рујна био је Вук Караџић. Он је 1857. у 5. броју *Српских новина* написао: „За мене је и за све Србе у данашњој кнежевини Србији, најзнајније оно Јеванђеље *шишо је шћамјано у Рујну, у нахији ужичкој*“. Пошто је и Вук прештампао колофон рујанске књиге као сигурну потврду места где се налазила штампарија, он је додао: „*Нико не може сумњати да је књија ова шћамјана у данашњем Рујну, јер њланина Поникве, вода Биоска и село Врујици, све је онако њознајо и данашњи дан, само би ѡредало ѡражићи иде је дио манастир и да ли му се ѡзнају зидине, и еда се у њему шћо ѡријовједа*“. Он је све то записао на основу примерка који је те године имао у рукама, да би га већ следеће, продао Библиотеци у Санкт – Петербургу, за тада невероватних 300. рубаља у сребру. Међутим, Вукова анализа Рујанског кодекса није била његова, већ је износио туђа, вероватно Шафарикова мишљења, да је: „*књија шћамјана на folio формашу, на ѡдеделој харѡији да су слова врло велика и ѡако ружна да људи који су вјешћии у шћамјанау књија мисле да је шћамјана дрвенијем словима*“. Приметио је да су слова у прва три јеванђеља мања и другачија него у четвртном, и да је број редова „*на идејојим сћранама(и код мањижех и код већижех слова) ѡо двадесетјак врстии (и ѡо ѡнајвише) а иде шћо се налазе и двадесет и двије*“.

Техника рујанске штампе није ни до данас у потпуности одгонетнута, а то је изгледа био и циљ монаха Теодосија. Вуков опис слова за која је рекао да су „*ружна*“, није једини као што ни његова анализа није била прва. О Теодосијевом резању слова и начину штампања написане су бројне студије. Различита виђења технологије припреме и саме штампе, изгледа да су била узрокована примерцима који су се међу собом разликовали. На пример Загорка Јанц, је на основу непотпуне књиге у Архиву САНУ у Београду, веровала да је текст за сваку страну резан у дрвену плочу и да је отискиван ручно по принципу отискивања дрворезних икона, па би на основу њеног тумачења Рујанско четворојеванђеље било једини пример ксилографије у нашим старим штампаријама. На основу примерка у Санкт – Петербургу, добар зналац старих штампарија Љ. Немировски, веровао је да је књига отиснута штампарским слогом, а не на ксилографски начин резањем калупа за сваку страну. При томе, он разликује четири слога

и пише да су рујански штампари прво отискивали црном па после црвеном бојом.

Књига Дејана Медаковићева о *Графици сћарих шћамјаних књија* отворила је нека питања којима је делимично оспорено мишљење старијих аутора. Он је запазио да књига није тако лоше графички опремљена и да су слова нешто слабије резана. Медаковић налази, да „*ѡриличан број сћраница има графички усјела решења и зналачки комѡонован слој, уоквирен, лејом ѡросћраном марјином*“.

Новија истраживања, на основу фототипског издања рујанског четворојеванђеља из 1987. године, доводе у питање слова резана у дрвету. Анализа различитих и истоветних слова на примерцима фототипског издања као и листова из Музеја примењене уметности у Београду, доказала је постојање оловних слова ливених у самом манастиру Рујну. Уверљиви аргументи потврдили су коришћење металних слова али нису искључили употребу дрвених, посебно за насловне стране и иницијална слова. И мада будућа расправа о Теодосијевом тајанственом слогу и штампарској техници, тешко може дати неке новије резултате, остаје најчвршћи ослонац чињеница да је Теодосијева књига оригинални споменик српског штампарства, а штампарију у Рујну - прворазредни културно – историјски догађај епохе. И велика Заоставштина о којој смо тако мало знали и још мање је ценили.

4.

Врло брзо, после Вуковог описа Теодосијеве књиге, објавио је Стојан Обрадовић 1858. године, своје познато дело *Ојисаније окрѡја ужичкој*. Обрадовићев опис манастирских остатака у Врутцима покрај Ђетиње заслужује посебну пажњу, јер се његово виђење разликује од других: „*Најзнаменијија у овом срезу дрвностј јестј манастир Рујно који је некад знаменији дио, ѡа и своју шћииографију имао, као шћо о шћоме и Г. Вук Сћ. Караѡић у 5 броју Српски деојрадски новина од 1857. јод. сћомиње. Писаиеш ѡредсћојећеј дела ѡиѡражио је местјмище овај манастир и нашоа му је остјайке развалине. Он лежи у селу Врујицима ѡри реки Ђеишињи недалеко од села Биоске, којим се именов онда и река Ђеишиња звала. Местјооложеније врло је изборно и сад је шћу сеоско јродље. Знаменија славној шћој манастира сад никакова друјој нема осим камен св шћрајезе, који као једини сведок свейе цркве своје местјо*

чува. Говори се да је шћај манастир величансћивено озидан и украшен дио. Сћубови ѡо 2 и 3 фаија дујачки, окрѡли и аришин дебел и финој црвеној мермера израћени и ујлаћени наоде се сада у Ужицу, у главној шћурској школи медреси, који се сћомена ради чувају, и сћари људи као ѡузвано уверавају да су шћи сћубови од истјоја манастира Рујна у Ужице донейи, као јод и остјали камен, јер је манастир од фино израћеној мермера озидан биши морао...“.

Писање Стојана Обрадовића по много чему разликује се од других, каснијих хроничара, који су углавном били вођени ретким узорцима Теодосијевог четворојеванђеља, трагали за остацима манастира и могућег места где се налазила штампарија. Обрадовић је очигледно још увек затекао зидове цркве и конака а помиње и часну трпезу као сведока старог светилишта. Ипак све упућује на чињеницу да је су после рушења манастира у другој половини XVI века, највреднији остаци мермера, камена и подних плоча разнети или распродати. Тада су и на ужичкој медреси уграћени камени стубови са неке древне римске виле. Истраживачи који су у Врутке долазили после Обрадовића, затицали су лошије стање (локалитет зарастао у шибље), па се може помишљати да су остаци манастирских грађевина и касније разношене или секундарно коришћене.

На крају, као што је монах Теодосије из Рујна засигурно знао, да су рујанска слова тврђа грађевина од мермера, цигле и камена, знао је и да ће се Рујно некад поновити. И њему је морало бити тешко проћи у суморну будућност, али је зацело слутио да све што се поруши да се и саградити. Знао је и још нешто Теодосије из Рујна, да је на пример, једини залог обнови, дубина вере којом се могу премостити обале као и векови. Тако је почетком трећег миленијума сазрела мисао да се Рујно мора обновити. Стари локалитет и остаци древног манастира били су одавно под водом. Зато се Рујно нашло на брегу са кога се виде и околна брда и воде реке (Беаске) Биоске, испод планине Поникава. Али се рујанска духовност примила и процветала на ливадама изнад језера, на месту новог манастира. Божија промисао била је дата владици Жичком Хризостому, коме припада и огромна заслуга за поновљени манастир, у који је поново уграђен мермерни стуб са ужичке медресе. Може ли се и нешто од новог, обновљеног светилишта сматрати заоставштином монаха Теодосија из Рујна?

СКРИВНИЦЕ

Одвек је међу људима постојала потреба да се, из различитих разлога, а најчешће пред могућим опасностима, нешто сакрије и сачува, склоњено на скровито место. Оставе у којима су чуване вредне ствари и драгоцености, од давнина су познате као ризнице. Њихов назив потиче од ризе – свечане богослужбене одежде, јер су, уз ризе и друге вредне црквене утвари, сасуде, иконе и књиге чуване у посебном простору у храму – ризници. Многе средњовековне даровне повеље, издаване црквама и манастирима, помињу постојање ризница, а више бележака и записа сведоче о њиховом страдању, упркос чувању и сакривању.

Потреба за скривањем драгоцености, злата, сребра, новца, раскошних одежди постојала је и на дворовима као и у кућама угледне и богате властеле. Склоњене у добро скривене просторе њихове ризнице су обезбеђивали изабрани и плаћени чувари – ризничари. Средњовековни списи их помињу истичући њихово занимање као посебну титулу. Тако сазнајемо за ризничара Вукашина на двору деспота Стефана и ризничара Стефана и Радослава на двору Бранковића у временима појачаних опасности од ратних сукоба и Турака који освајају српске територије.

На више локалитета у Србији, током археолошких ископавања насељених места и манастирских комплекса, пронађене су јаме укопане у земљу, цилиндричног, а често и крушколиког облика које су служиле за складиштење и скривање већих количина жита. Дубоке и простране житне јаме имале су глином углачано дно, често обложено даскама и биле веома погодне за чување житарица у одговарајућим условима устаљене температуре и влаге, а без присуства ваздуха. Биле су то истовремено и добре скривнице које непријатељи у својим пљачкашким походима нису могли лако пронаћи. У манастиру Студеници житне јаме су биле укопане уз спољне зидове манастирске трпезарије. У Ђурђевим Ступовима жито је скривано у дубокој рупи укопаној у поду трпезарије, а у манастиру Жичи пространа, крушколика јама пронађена је, такође, испод пода али у спољној припрати.

У Србији, током несигурних и тешких времена турске владавине и народ је, у настојању да преживи и опстане, непрестано био принуђен да ште-

Вајат са скривницом из Жељина ди залихе хране, склања и скрива. Свакодневни живот у оскудици захтевао је многобројна ограничења; месо се сушило високо у пајантама у крову и потом склањало на недоступна места јер се само празницима износило на трпезу. Забрана уласка штитила је и млекар са белим мрсом па је Петровдан уистину доносио радост, посебно деци, јер се само тог дана могло ући у зграду у којој су справљани и чувани сир и кајмак. Штедело се и на хлебу, односно проји, јер се погача од пшеничног брашна месица само празником, а ништа се није јело тек умешено већ кад одстоји, да дуже траје. У сталној немаштини која је пратила иначе тежак живот на селу, вековима оптерећен порезима и наметима турских власти, наилазиле су повремено и веће невоље, упади непријатељске војске, пљачкање и отимање хране, жита, брашна, масти, одвођење стоке. Следили су потом тешки дани глади, болести и умирања, посебно деце. Народ се пред таквим опасностима трудио да вештим скривањем залиха основних животних намирница осигура опстанак укућана, да их спасе од беде и страдања.

Сачуване скривнице у неколико златиборских окућница сведоче о изузетно опасним и суровим условима живота који су настали снажењем хајдучије последњих деценија XIX и на почетку XX века. Хајдучија се најпре јавила као

отпор зулумима, насиљу и турском терору над поробљеним хришћанским народом, а већ од XVI века ови одметници увелико угрожавају кретање Турака по Србији. Хајдуци су тако представљали једину заштиту поробљеном народу коме је разуздана непријатељска војска, посебно Татари у пљачкашким походима отимала имовину, одводила децу и жене у робље. У хајдуке су се одметали искључиво млади људи који су тешко живели. Приповедало се да су били здрави и снажни, веома храбри и да их је суров живот у одметништву учинио неустрашивим и веома опасним. У почетку се нису одметали од породице и друштва ради пљачке већ ради њихове одбране. Протоком времена, међутим, они су намиривање правде преузимали у своје руке, па су отимали од богатих, посебно трговаца, како би помагали сиромашне и угрожене.

Упамћено је, а у потоњим временима прећутно очувано у сећањима да је по свршетку Првог устанка хајдук из златиборског села Негбине, након турског паљења старе цркве брвнаре у Доброселици, са дружином напао и опљачкао турског бега у Рутошима крај Увца, а отети новац приложио да се на темељима спаљене доброселичке цркве 1821. године подигне нови дрвени храм планинског заштитника Светог Илије.

Народ је радо примао, помагао и скривао хајдуке као своје заштитнике. С јесени од Митровдана, када су се спуштали у зимовнике, па све до Ђурђевдана, боравили су код својих јатака а ови их скривали у укопаним земуницима испод пода куће или зграде како их Турци не би пронашли и побили. Упркос њиховој заштити, становништво златиборског краја, притиснуто невољама, честим сукобима и ратовима, до краја XVIII века готово је испразнило пространу старовлашку, планинску регију. На напуштена селишта и остављена кућишта пристизали су досељеници из старе Херцеговине и црногорских планина. Особени менталитет горштака, пркосних планинаца, узроковао је све масовније одметништво и након ослобађања од Турака већег дела златиборске територије. Узимајући власт у своје руке, у неслози са породицом, сеоском заједницом и државним органима, самостално или у дружинама, хајдуци су живели од пљачке и разбојништва над сопстве-

Мићића кућа из Рожанства

ним народом. У потрази за пленом упадали су у села, мучили народ и свирепо убијали.

У ослобођеној српској држави хајдучија у златиборском крају представљала је велики проблем државним чиновницима и узнемиравала читаву српску јавност. У борби до истребљења и суровом рату који су полицијске власти усмериле према свирепим хајдучким вођама и њиховим бандама, највише је страдао недужан народ; најпре од упада хајдука, а потом и због лажних оптужби и сурових поступака полиције у походима на одметнике и њихове јатаке. Тако се свакодневни живот златиборских сточара, и после Турака, одвијао у непрестаном страху од упада озлоглашених харамбаша какви су били златиборски хајдучици Павле Јелисавчић, Маринко Раковић или Никола Јевђовић и њихових разбојничких дружина. Од јунака и бранилаца слободе с почетка турске владавине хајдучија је, у ослобођеној Србији, примила одлике злочиначких напада на сународнике и сроднике и безумних оргија над невиним жртвама.

Незаштићени и препуштени својој довитљивости, Златиборци су тражили начина да се заштите. Организујући страже, сакупљајући оружје за одбрану, склањали су и скривали основне животне намирнице неопходне да се велика и бројна породична задруга прехране и одржи. Сачуване скривнице у старим златиборским кућама и зградама и данас немо сведоче о борби за опстанак старовлашких села крајем XIX и почетком XX века.

На довратнику куће брвнаре у засеку Пециловина у Рожанству урезана је 1876. година као време њене изградње.

Типичну златиборску дводелну брвнару под шиндром саградио је Јелесије Мићић, син Перишин, на имању које је, према попису становништва из 1863. године вредело 55 дуката па се могло сматрати једним од имањских у селу. Време изградње куће поклапа се са најжешћим периодом зликовачке делатности најсуровијег златиборског хајдука Милана Шишаковића из Драглице али и сукобима и невољама које су донели Јаворски ратови. Мудри Мићићи одлучили су стога да укопају већу подрумску просторију која није имала других улаза осим кроз отвор покривен даскама на поду собе. Кућа је иначе била подигнута на заравњеном терену и, неуобичајено за градитељски концепт златиборске брвнаре, није имала подрум. Потомци памте казивања о овој скривници која је дуго коришћена. У њу се склањала и чувала маст, жито, брашно, пасуљ, вуна. Скривани су и укућани док је деда лежао на постељи од сламарица постављених по поду собе. Када би непријатељи упали у кућу, укућани су их упозоравали да деда болује од тифуса па се нису усуђивали да му прилазе. И данас се приповеда да су све оближње куће из читавог засека доносиле углавном маст али и друге намирнице да их сакрију у скривници укопаној испод куће Јелесија Мићића. Када су невоље прошле отворен је на спољном зиду улаз у подрумску просторију на чијој таваници и данас постоји некадашњи тајни улаз.

Имањске фамилије чешће су биле на мети хајдука пљачкаша и изгладнеле непријатељске али и домаће војске. Стога су и домаћинства угледне фамилије Смиљанића у Равнима настојала да обезбеде своју имовину и сачувају залихе хране. Потомци свештеничке лозе

Цмиљанића из Љубиша, чији је родоначелник Георгије 1764. године саградио цркву у Сирогојну, населили су се у Равнима средином XIX века. Деобом породичне задруге засновали су два домаћинства и некако у исто време, почетком XX века предузели градњу нових објеката. Један од потомака првог равањског свештеника Томе, унук његовог најстаријег сина Ненада, Светозар Смиљанић, саградио је за сина велику кућу бондручне конструкције са пространим диванханом на бочној страни. У поду надкривеног дрвеног трема, приликом градње, остављена је могућност улаза у две укопане простране скривнице. Како је кућа, у духу традиције, саграђена на косини терена, под њом је озидан каменом пространи, високи подрум па су тако и скривнице добиле два омања прозора за које би се, на први поглед, помислило да припадају подрумском простору. Репрезентативно здање градили су мајстори Шмакићи из Дрежника а одликује га брижљиво декоративно обрађена столарија и уписана 1902. година. на надвратнику улаза са трема - диванхане.

Наредне 1903. године Шмакићи су изузетно умешно саградили и декоративно украсили велики дрвени чардак у домаћинству које су свештеници Смиљанићи, доласком у Равни, подигли на месту Слане Луке, изнад потока који је дуго задржавао прве слане на ливадама околу. Потомци попа Томе, син Михајло и унук Драгомир, свештеници, саградили су спратну грађевину у чијем се приземљу налазила качара, а на спрату две гостинске собе са диванханом - доксом постављеним целом дужином чеоне фасаде. У поду качаре била је укопана дубока скривница дужине два и ширине два метра. Служила је свакако за складиштење и скривање неопходних залиха хране, пре свега жита и масти. Током Другог светског рата у њој се налазила и радио станица јер је место било безбедно и добро скривено.

Скривницу у земљи имала је и кућа Јеремића саграђена крајем XIX века у златиборском селу Рудине. И она је била укопана испод пода диванхане која се простирала дуж јужне, бочне стране куће. Као и на кући Светозара Смиљанића у Равнима, део отвореног простора диванхане био је затворен као омања остава, а скривница и улаз у њу смештени управо у том, мање доступном простору. Приликом преношења ове репрезентативно грађене златиборске куће брвнаре у заштићену споменичку целину Музеја на отвореном у Сирогојну, уочено је постојање укопане земуннице - скривнице али, на новој локацији, она није реконструисана с обзиром да је пренети објект добио нову намену и презентован као продајни простор производа старих заната.

Још једна зграда, вајат из домаћинства Марка Зечевића у Пипалској мали, најстаријем насељеном засеоку у Сирогојну, имао је скривницу укопану испод дрвеног пода. Власник од кога је овај објект са доксом, изузетно умешне декоративне обраде, откупљен за преношење у Музеј, памти да је као дечак често скакао на поду вајата слушајући необичан звук дасака испод дебеле простирке која је скривала поклопац над улазом у скривницу. Баба, уз коју је одрастао, упорно је избегавала одговоре на радознала унукова питања иако су опасна времена већ одавно била за њима. О скривницама се никада и ни коме није приповедало.

Нису све скривнице биле укопане у земљу као земунце. У златиборском селу Жељине, једна од зграда подигнутих око централне куће брвнаре имала је дупли зид и простор за скривање ствари и људи смештен изван основног габарита зграде и њених високих камених темеља. На стрмој падини брега окућница Филипа Марковића, крајем XIX века, у смутним временима Јаворских ратова и сурове хајдучије, била је организована тако да је кућа са два насрамно постављена улаза смештена усред оградe која је делила двориште од пространог воћњака што се строго спуштао све до кланца реке Рзава. У истој огради, изнад куће, налазила се и дрвена зграда са скривницом, постављена на високо озиданом темељу тако да се улаз налазио у дворишту, а истурени простор скривнице над воћњаком како би скривени укућани лакше побегли уколико непријатељи изненада упадну у вајат. И ова скривница је служила за склањање жита, брашна, масти, вуне као и укућана који су бежећи низ воћњак залазили у кањон реке где их више нико није могао стићи и пронаћи. Архитектонски посебно вредна грађевина из Жељина је пренета у музејску поставку у Сирогојно као још једно сведочанство изузетно тешког живота, али и као пример довитљивости и мудрости горштака да се са невољама изборе и преживе.

Потомци и данашњи становници поменутих домаћинстава памте да су скривнице користили и касније, нарочито у послератном периоду када је држава сурово опорезивала сељачке одузимањем великих количина њихових производа. Породична задруга Бошка Смиљанића у селу Чичкови била је обавезна да сваке године за државу произведе, поред осталог и 15 тавара меса и 1000 литара ракије због чега су били принуђени да испод пода старог дрвеног вајата у земљу укопају буре са 200 литара ракије и сачувају га пред налетом нове хајдучије.

Зорица Злајић Ивковић

УЧЕШЋЕ ЖЕНА У ПРВОМ И ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

ЗНАМЕНИТЕ ЖЕНЕ БЕЗ СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА

Поштовање жене, а нарочито мајке, везано је вероватно за прапочетке људског рода. Пре појаве монотеистичких религија, у паганским партенонима жене су заузимале равноправан положај са мушкарцима.

Постојало је много Богова, али исто толико и Богиња, које су врло често бивале моћније од својих супружника. Појавом монотеистичких религија улога жене-Богиње се губи али њена улога мајке се увећава скоро до божанства. Божанске атрибуте добија девица Марија, мајка сведржитеља Христа, којој се из почести подижу многобројне цркве и украшавају њеним ликом различитог изгледа. Оне, нарочито у Православљу, добијају различита имена сходна религиозним поставкама (Богородица Одигитрија, Богородица Умиленија, Богородица Тројеручица итд.). У српском народу се веома веровало у њихове чудотворне моћи. Стога су многе цркве, по својим иконама посвећеним Богородици, а због народног веровања у њихове моћи, добијале имена и по местима у којима су саграђене цркве: Богородица Горажданска, Богородица Бистричка итд.

Велико поштовање према мајкама, односно према женама гајио је и Свети Сава. При доласку на Хиландар Сава од средстава која добија од оца и браће у мантиру Ватопеду зида три цркве, а прву посвећује Богородици.

Многобројне легенде очуване до данас говоре нам о овој, за српски народ, најзначајнијој личности. Он је за српски народ био највећи учитељ у свему: учио је народ вери, љубави, поштењу, родољубљу, писмености, али поред тога, он је српски народ подучавао и веома практичним радњама које су олакшавале живот народу. Многи занатски еснафи и данас славе Св. Саву као свог заштитника са дубоким уверењем да су наши преци лично од Саве научили своје занате (опанчарски, абаџијски, мутавџијски итд. у зависности од краја Србије).

Поред мушких заната којима је научио тадашње људе постоји тврдо веровање да је Свети Сава научио и

жене да ткају. Све до скупа, а и данас, то нам потврђује народно веровање да се од Арнђеловдана до Савиндана не снује ткиво. Та предрадња ткању се мора завршити пре Арнђеловдана или после Светог Саве. Не само да је жене научио да ткају него им је показао како да за ту радњу користе дневну светлост у мрачним кућама направивши први прозор. Жене су биле задивљене, али су му приговориле да ће кроз тај прозор улазити хладноћа, а он им је тада на прозор разалео јагњећу кожицу или свињску бешику.

Појавом ислама на нашим просторима, демократска права жена којих је у периоду пре доласка Турака морало бити се губе. Површно схватајући ислам, мислећи само на хареме и покорност жена која је представљана јавности, долази и до ускраћивања разних права свим женама. Борба за изгубљена женска права у читавом свету јавља се почетком 19. века да би се крајем 20. та права изједначила, али само на папиру.

Српске мајке и данас у себи носе и знају не права него дужности којима их је у давна времена учио Свети Сава.

У књизи „Поменици на камену“ (Н. Музеј, Ужице 2009.г.) а која се односи на народне споменике изгинулима у Првом и Другом српском устанку, споменика женама скоро да и нема. Од 96 обрађених споменика само се четири односе на жене: прво место заузима кнегиња Љубица, па њена јетрва Томанија, која је знајући тадашњи мушки однос према женама сама себи и својој деци изградила споменик у Раковачкој цркви крај Београда; затим споменик кнегињи Неранци у порти каонске цркве у Драгачеву, која је дала велика средства за изградњу ове цркве ради чега је у њеној порти и добила гробно место са спомеником, а најлепши и најтрајнији споменик који се може посветити људском бићу је песма Војислава Илића Млађег посвећена Танкосави Рисимовић из даргачевског села Зеока. Из ове књиге преносимо делове посвећене женама.

Скулптура кнегињи Љубици

КНЕГИЊА ЉУБИЦА

Кнегиња Љубица је рођена у рудничком селу Срезојевцима у породици Вукомановића, од оца Радошава и мајке Марије, 1785. године. Милош ју је приметио једном идући по овим селима да откупљује стоку за свога брата Милана.

Милошев боравак код старијег брата у Брусници, сматран је у то време као обично Милошево служење, као што би служио код било ког богатијег сељака. Њега су тада сматрали сиромашом који није имао ни куће ни кућишта па чак ни своје сопствене капе што је рекао његов старији брат Милан кад су га убеђивали да ожени брата лепом Љубицом.

Поред Турчина Тор-Зука, с којим је Милош откупљивао стоку, Милана је убеђивао и угледни домаћин Никола Милићевић из села Луњевице да дозволи Милошу да се ожени. Кад су га убедили, онда је Никола отишао у Тополу и замолио Карађорђа да буде Милошу венчани кум, а он, иако већ ожењен, прихватио је да буде ручни девер. За старог свата одабрали су Лазара Мутапа. Овде је занимљив одбир личности које учествују на венчању а које имају церемонијалне улоге. У потпуности је заступљен протокол из наше народне епске поезије приликом женид-

бе истакнутог племства. Како се овај церемонијал одвијао код обичног народа из тих времена није најпознатије, а у народној песми је забележено да се на тај начин „стичу нови пријатељи“.

Као да се претпостављало каква ће личност Милош постати, бирају се највиђенији људи тога времена (1804. година), који с Милошем на овај начин ступају у врло јаке пријатељске односе који су се више поштовали него крвне родбинске везе. Претпоставља се да је Милош у то време имао своје родбине која би се могла прихватити церемонијалних улога у сватовима. Стари сват је требало да буде брат или најближи рођак Обреновића мајке Вишње, односно ујак младожењин, за девера се узимао младожењин нежењени брат или најближи рођак. И поред тога што је Милош у то време имао два млађа нежењена брата (Јована и Јеврема), он за ручног девера узима ожењеног Николу Луњевицу. Његов старији брат Милан је на тај начин с овим угледним личностима потврдио своје пријатељство, а Милош и Љубица, као млад брачни пар, стекли су заштиту ових угледних личности. Милош је Љубицу довео у Миланову кућу у Брусници, где је она, као и све сеоске жене тога времена, радила све сељачке послове.

Кнегиња Љубица, веома бистра, лепа, патријархална и изнад свега праведна, понела је на својим плећима најтеже политичко бреме ондашње Србије. Кнез Милош, необуздан у сваком погледу, само се три добра није хтео одрећи: пушке, жене и власти, а да би те своје циљеве остварио није презао ни од чега. Својом мудрошћу и добротом, Љубица је на све начине покушавала да обузда Милошеве страсти. Будући да је и она сама била срчаног рода, није се лако предавала. Супротстављала се Милошу на разне начине. Пресудила је Петрији (Милошевој љубавници) кубуром иако је била свесна да тиме све ризикује. Побегла је од куће после тог догађаја код свог девера Николе Милићевића. А опет кад више није могла да поднесе Милошево игнорисање на сабору међу мноштвом људи, како се прича, пришла је Милошу извадила кубуру иза појаса ставила је испред њега и рекла: „Господару, или убијај, или опраштај!“ С обзиром да се тада видело да је већ у поодмаклој трудноћи, Милош јој је опростио, вратио кући, а она је иза тога родила Михаила, будућег кнеза.

Кад је пропао Први српски устанак Милош јој је предложио да иде или преко Саве или у Црну Гору, Љубица је то одбила, па је Милош морао њу и децу да склања по овчарским манастирима. Ту их је чувао Милошев момак Марко Штитарац, кога је Љубица заклела страшном клетвом: да њу, сву децу њену, и свекрву јој поубија ако би се Турци приближили и ако би се видело да ће их заробити!

Касније Милошеве поступке с Карађорђем није могла да преболи. Будући да је била веома патријархална, сматрала је да се та проливена крв мора вратити њеној породици. Организовала је сахрану кумове главе код Саборне цркве, више пута је убеђивала Милоша да куму подигне споменик, а кад је умрла Јелена, Карађорђева жена, наредила је врло свечану сахрану и пратила је покојницу чак до гроба на Опленцу идући пешке уз дрвене санке које су вукли волови.

Сасвим несвесно се умешала и у политику из жеље да бар неко ограничи Милоша, стала је на страну његових противника – чиме је помогла да они Милоша збаце с власти. Тада је и она прешла у Нови Сад. У међувремену је и кнез Михаило збачен с власти и тако је она увидела своје политичке погрешке.

Споменик кнегињи Љубици

„Године 1843., маја 14., више од туге и жалости која постиже њену кућу, него од старости и болести, пре-висла је ова ретка жена. Кнез Михаил саранио ју је свечано у манастиру Крушедолу у Срему“. Љубичине стрепње да ће њену породицу задесити велике несреће због проливане кумове крви оствариле су се и завршиле 3. маја 1903. године: тада су последњи Обреновићи на зверски начин, заувек, уклоњени са српског престола.

Споменик кнегиње Љубице, на коме пише: **Князь Михаилъ Маицы своио Любицы**

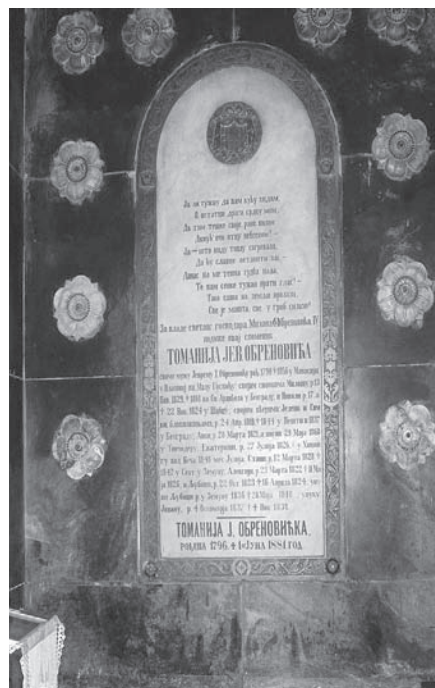
У Горњем Милановцу живи и ради скулптор Небојша Савовић зван Нес. Захваљујући његовом таленту и разумевању општинских институција Г. Милановца многе знамените личности овога краја добиле су спомен-обележја у облику разноврсних скулптура (камен, бронза). Тако су се ова општина и њен вајар одлучили да 1979. године ураде скулптуру кнегињи Љубици. Поставили су „камену Љубицу“ у њене Срезоевце у пози смерног и отменог чекања, баш онако како треба да изгледа права српска мајка-владарка.

Љубица је прва жена у Србији која је добила скулптуру-споменик. На многим скулпторским композицијама налазе се женски ликови чија улога је била да украсе композицију. То су најчешће биле уметничке визије разних митолошких бића (вила, богиња,

персонализације слободе, материнства и др. једноставно речено анонимни женски ликови који су инспирисали уметника), а вајар Савовић је Љубицу исклесав да се на први поглед види њена снага, њена јака личност а при том јој није умањено ни њену женственост ни лепоту. Као да је изронила из наше херојске прошлости, окаменила се и у својим Срезоевцима не само да чека него и стражари.

ТОМАНИЈА ОБРЕНОВИЋ

Томанија је рођена у селу Јаребицама 1796. године, као ћерка знаменитог војводе из Првог српског устанка Анте Богићевића. Удата је била за господар Јеврема, најмлађег брата кнеза Милоша. Са својим мужем, господар Јевремом, изродила је седам кћери и два сина. Имала је несрећу да сву своју децу надживи и сахрани па је ту своју несрећу и показала на споменику који им је подигла у манастиру Раковици:

Споменик Томанији Обреновић

„Ја ли тужну кућу да вам зидам, о, остаци драги срцу мом, да тим тешке ране своје видам, дижућ очи отцу небеском!“

Ми данас не можемо ни претпоставити ко је написао ове потресне стихове исклесане на споменику, али они изражавају велике боли једне мајке. Деца су јој умрала веома млада, што ју је морало потресати, али није убијало њену жељу да учествује у власти. Дворске сплетке и интриге Томанија није

могла избећи, а није се ни трудила да их на било који начин сузбија. Желела је да њен директни потомак дође до српског престола. Њена невероватна комбинација, невиђена до тада у српском народу, да своју ћерку Анку уда за свога синовца а Анкиног брата од стрица, кнеза Михаила, затамнила је не само сва добра која су она и њен Господар Јеврем урадили за српски народ већ се врло негативно одразила и на целу династију Обреновића. По многим тумачењима ово је био један од јачих разлога за атентат и у биство кнеза Михаила и Анке у Топчидеру.

Амбициозна и властољубива Томанија, поред несрећа које су је задесиле као мајку, стицајем околности ипак је доживела да се оствари њена највећа жеља: да њен директни потомак завлада Србијом. Милош Обреновић, син господара Јеврема и Томаније Богићевић, родио се 1829. године, а већ 1851 године се оженио са Маријом Катараци богатом бојарком из Румуније. На свом имању у Румунији добио је сина Милана 1854. године. Милош умире млад са само 32. године, а његова породица остаје у Румунији.

После убиства кнеза Михаила, малолетни Милан из Румуније долази на српски престо да би само годину дана после Томанијине смрти прогласио Србију краљевином. Томанија умире 1. јуна 1881. године, у својој 85. години не дочекавши да види свога унука као српског краља. Сахрањена је у манастирској цркви у Раковици поред своје деце и супруга. За њу се слободно може рећи да је и самој себи за живота подигла споменик јер је сама у дну споменика исписала своје име, годину рођења, а година смрти јој је накнадно уписана.

НЕРАНЦА, КНЕГИЊА ИЗ КАОНЕ

Многобројна предања сачувана у усменој књижевности српског народа није могуће увек записати. Каткада она се, чини нам се, заборава да би у одређеном тренутку емотивног набоја изазваног тренутним догађајем избила као вулканска лава и проширила се много ватренија него што су била. Тако легендарни, у нашој епици забележен као Сибињанин Јанко (Јанко Хуњади) допире до нас преко кнегиње Неранце из Каоне. Једна прича вели да је Сибињанин Јанко борећи се с Турцима на Косову (други Косов-

ски бој 1448. године) доспео у Драгачево где га велики Вуковој (чији су потомци ту били кнежеви) лепо угости. Друга прича вели да је тај исти Сибињанин Јанко харао по Србији па га је помињани Вуковој ухватио и предао Ђурђу Бранковићу, који га је ради тога стрпао у тамницу. Вуковој који се помиње у ове две легенде пописан је као Вукач 1476. године, а 1520. године његов син уписан је као кнез. Од тада се Вукачови потомци презивају Кнежевићи и живе у драгачевском селу Властељицама. Први устанак Кнежевићи дочекују као једина породица тога презимена, али са 52 члана своје задруге. Том сложеном задругом руководи жена – кнегиња Неранца. Поред њене изузетне памети (била је старешина задруге поред живог мужа), она је била и веома храбра. Пре устанка приликом наилаaska Турака кроз село она би сву стоку и чељад склањала у шуму, а остајала је сама код куће да се супротстави Турцима. Из њене задруге у устанке су пошли Радосав, свештеник, Симо, Михаило и Павле. Симо, син кнегиње Неранце, погинуо је 1810. године у бици на Јасици код Крушевца. Остали су преживели и били су ктитори цркве у Каони. Кнегиња Неранца је за изградњу цркве приложила 500 гроша. Ради храбрости коју је показивала за време устанака, угледа саме породице и приложничке суме новца, кнегиња Неранца је заслужила да је сахране тамо где су се сахрањивали најхрабрији и најугледнији. С јужне стране ове цркве сахрањена је кнегиња Неранца, а по гробу јој је (као у старо време, пре доласка Турака) положена бела мермерна плоча. На плочи је неколико речи: **Зде усопша Неранца 1829 года**

Овај кратки текст скоро да не говори много, а није било ни потребе да говори: остало се знало и зато што се знало и сачувало се до данас. Временом преко гроба и плоче вода је нанела земљу и нестало је овог обележја. Остаде прича у народу све док се не појави свештеник Љубинко Корићанац и не поче обнову ове цркве. С јужне стране, како отац Љубинко вели, када су скинули наплав појавио се мермерна бела плоча каонске кнегиње Неранце. Мајстори под надзором свештеника подзидали су гробно место и по њему, баш како је било и пре доласка Турака, положили су поломљену плочу кнегиње Неранце.

ТАНКОСАВА, ДРАГАЧЕВСКА ОРЛЕАНКА

Максим Јанковић, звани Амица, имао је брата Рисима, а Рисим лепу жену Танкосаву, коју су Турци побрили почетком маја 1815. године и отерали у Чачак, највероватније у пашин харем. У то време води се жестока борба на Љубићу. Турци у логору на десној старни Мораве размишљају о повлачењу. Срби, на левој страни Мораве, на Љубићу, обесхрабрани нарочито после погибијом храброг Танаска Рајића, такође размишљају о одустајању. Лепа робиња Танкосава схвата да су и Турци и Срби у скоро истој позицији одустајања. Не зна се како и на који начин су Танкосава и њена безимена другарица (за њу се зна да је жена неког попа), такође поробљена, искрадају из турског логора. Оне скачу у хладну Мораву, пливањем долазе на леву страну и излазе међу обесхрабрену српску војску којој говоре да се Турци повлаче с ратишта и преко Драгачева беже према Старом Влаху. Вест о турском повлачењу, коју је Танкосава с другарицом донела у српски логор, у сваком устанику је упалила и последњу искру снаге и они су кренули преко Мораве да терају Турке.

Танкосава – ем жена, ем турска робиња – више се у историји не помиње. Родбина јој је на Зеочком гробљу, што је у то време била веома велика реткост, подигла споменик који је нестало у току Другог светског рата. Међутим, многи се сећају тог споменика по томе што је на њему писало „турска робиња“. Могло се написати и о њеном подвигу, али није написано. Исконска правда ипак надвладава све наше сујете. Славни синови Јанкови: Максим (звани „Амица“) и млађи Рисим (Танкосавин муж) ипак су добили своје данашње презиме *Рисимовић* по Танкосави, коју су вероватно звали „Танкосава Рисимова“. Било је логично да по храброме јунаку Амици, ако су већ одустали од његовог презимена по оцу Јанковић, добију презиме Амицић или Максимовић, или пак по Рисиму – Рисимић а не Рисимовић, што се јасно односи на лице које је било Рисимово.

Танкосавин храбри подвиг инспирисао је нашег песника Војислава Илића Млађег да у поеми „Љубић“ додели јој заслужено место: изравнавши

је с француском хероиниом Јованком Орлеанком. Овај сјајни песник описује Танкосаву како плива а за њом лете турски куршуми, јер је турска стража помишљала да то Турци напуштају логор. Она се кроз песников уста обраћа Турцима: *Слушај Турчине,/ја нисам часник/џурске оргије,/већ снаха/славној Максима Амице./До данас дејах/џаши робиња,/а сад сам/Српска жена џоносна...*

Дивећи се њеној храбрости, песник нам верно дочарава и стање у српској војсци: *...Јованка Зеочанка/џа српска великанка/џа српска Орлеанка,/џред масу која бежи/и сџавља мушке џруди: „Не бежџе, браћо моја! Овамо! Наџрај Људи!“*

Према историјским подацима којима се за сада располаже, Танкосава је умрла пре 1836. године, а са својим мужем Рисимом имала је три сина: Борисава, Милоја и Ранка, који су, вероватно, поносни на своју мајку узели презиме Рисимовић.

Женама XIX века врло ретко су гробна места обележавана надгробним споменицима. Обичним женама споменици су били толико ретки да се такорећи на прсте могу избројати. Ако и има који споменик, то је био за жене сеоских старешина или за мајке изузетних јунака. А жене су у већој мери учествовале у ослободилачким борбама. Ако нису пуцале из пушака, оне су бринеле о храни, стоци, деци и старцима по збеговима; а када би им се указала прилика, и саме су камењем нападале Турке. У једном збегу кад су се Турци повлачили преко Драгачева да није било жена које су тако Турке засуле камењем, Турци би победили. А баба Станислава Јелачић из Гуче на Крстацу је од Турака отимала оружје и додала га устаницима.

У овом двадесет и првом веку, 2004. године а поводом 200 година од избијања Првог српског устанка многи борци ових устанака добили су по први пут своја достојна обележја. Сада се приближава 2015. година, двестогодишњица Другог српског устанка у коме су две жене показале надчовечанску храброст па зар оне не заслужују споменик у граду Чачку?

Боса Росић

Праисторијска хумка и средњовековна црква у Житину

ПОТВРЂЕНА ПРЕТПОСТАВКА О ПОСТОЈАЊУ ЦРКВЕ

Епархија милешевска на челу са Његовим Преосвештенством Епископом милешевским Господином Филаретом, обратила се Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву ради дефинисања услова за подизање новог објекта на старом култном месту у Боровицама на месту званом *Црквине* у Житину. Археолошка екипа у саставу: Марија Марић, Војкан Милутиновић и Александар Матовић отпочела је археолошка истраживања у сарадњи са мештанима Житина, Миљевића и Жупе.

Након пар дана истраживања, уочени су трагови темељне зоне касно средњовековне цркве која је била изграђена на старијем култном објекту, односно праисторијској хумци. Наиме, на овој територији, током млађе праисторије живела су палеобалканска племена која су своје покојне сахрањивала под хумкама које су често постављане на доминантним позицијама каква је и ова на локацији *Црквине*. О том периоду сведочи фрагментирана, керамичка урна, малих димензија, рађена на витлу у којој су, највероватније, били похрањени остаци спаљеног покојника, као и фрагменти још две посуде грубље фактуре рађене гњетењем. Унутар хумке пронађени су остаци ритуалне архитектуре у виду два концентрична камена прстена постављена пре постављања и насипања гроба. Један прстен је мањих димензија и налази се у централном делу хумке, док је други спољни и дефинише култно место. Оба прстена нису у целости очувана због чињенице да је тумул девастиран каснијим укопом који је пробијен у централном делу. Насип тумула чинила је растресита земља и вероватно камени плашт који је такође разнесен, а постоји

Остаци средњовековне цркве у Житину на локацији *Црквине*

могућност да је камен од плашта секундарно кориштен у изградњи цркве.

Током касног средњег века, на истој локацији, на праисторијској хумци, саграђена је камена црква. Остаци цркве уочени су само у темељној зони у виду једног низа камена који није био повезан малтером већ мешавином оштре земље и креча, што се често среће на старијим објектима у овом крају. Црква је оријентисана исток – запад, са апсидом на истоку. Тачан датум када је подигнута није познат, с обзиром да се не помиње у историјским изворима, а од покретног археолошког материјала из живота цркве пронађен је једино бронзани звекир који није хронолошки осетљив и новчић из 1886. год. који је у било ком тренутку после поменуте године могао доспети на ово место. Крајем 19. века на овом простору се одигравају жестоке борбе како би се овај део Србије коначно ослободио османлијске власти. У таквим

приликама, вероватно је страдала и црква као упориште јединства и вере народа.

Није небитно још једном истаћи да је овај локалитет девастиран, највероватније од стране трагача за благом, који су уништили већи део хумке. Том приликом, прокопавајући хумку, уништени су и зидови цркве; а камен који је чинио те зидове је разнет и по речима мештана данас се налази у засеоку Миљевићи што је екипа проверила и уверила се у тачност постојања камених тесаника већих димензија који би могли да потичу са цркве.

У сваком случају, археолошким истраживањима потврђена је претпоставка о постојању сакралног објекта на овој локацији, на основу кога ће Завод издати услове за подизање нове цркве на старом култном месту у духу са временом и простором.

Марија Марић